

Nummer 3 1993 Pris 75:- inkl. moms

Sociologisk Forskning

Kvinnor, politik och marknad

Björnberg: Familjepolitik i EG-länderna

Berggren, Laestadius: Pyramider och nät

Darvishpour: Kvinnornas situation i Iran

Hydén: Sociala insatser

Sociologisk Forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, med redaktion vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

REDAKTION

Lars Udehn (red.), Mats Franzén, Magdalena Czaplicka och Dimitris Michailakis.

ADRESS

Redaktionen, Sociologisk Forskning, Sociologiska institutionen, Uppsala universitet, Box 821, 751 08 Uppsala, tel 018/18 15 18, 18 15 13, fax 018/18 11 70.

ANNONSER

Halvsida i ett nr 500 kr, helsida i ett nr 900 kr, då heloriginal lämnas.

DATA

Grafisk form Leif Thollander, Typsnitt Times Roman. Printed in Sweden by Graphic Systems AB Malmö 1993. ISSN 0038-0342

PRENUMERATIONER, LÖSNUMMER, ADRESSÄNDRINGAR och REKLAMATIONER

Vi anlitar PROGEK (Progressiv ekonomitjänst Ek för) för dessa uppgifter. Ange alltid att det gäller Sociologisk Forskning och om du är medlem i Sveriges Sociologförbund eller ej. Uppge gärna ditt prenumerantnummer som bland annat finns på adressetiketten.

För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

1993

Prenumerationspriser:	Institutionsprenumeration	300 kr
	Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser:	Enkelnummer	75 kr
	Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts betalning.	

Se sista sidan för priser på tidigare nummer.

Postgiro: 67 06 67-5, Sociologisk Forskning

Postadress: Sociologisk Forskning, c/o PROGEK,
Box 31003, 400 32 Göteborg.

Telefon: 031-24 34 25, telefontid vardagar,
10-12, 14-16.

Nummer 3 1993 Årgång 30

ARTIKLAR

- Ulla Björnberg: Familjepolitik i EG-länderna ur ett kvinnoperspektiv 3
- Christian Berggren och Staffan Laestadius: Pyramider eller horisontella nät? Kreativitet, kompetensutveckling och prestationskrav i olika slags industriella produktionssystem 30
- Mehrdad Darvishpour: En bild av kvinnornas försämrade situation i Iran 47
- Lars-Christer Hydén: Vad får man från 'socialen'? Sociala insatser vid socialbyråer i Stockholm 63

RECENSIONER

- Hans L Zetterberg: Den svenska socialstaten – ett forskningsprojekt; 82
- Anders E Borg: Generell välfärdspolitik – bara magiska ord?
Helena Rivière: Meningen var ju att hjälpa människor, inte att ta ifrån dem ansvaret (Stefan Svallfors)
- Walter Korpi m fl: Halkar Sverige efter? (Axel van den Berg) 85
- Joachim Israel: Martin Buber. Dialogfilosof och sionist (Göran Heidegren) 90
- Göran Sahlberg: Drama och Dilemma. Ungdomar om värnpliktens innebörd (Klas Borell) 93
- Rättelse 97
- INKOMMEN LITTERATUR 99

Familjepolitik i EG-länderna ur ett kvinnoperspektiv

ULLA BJÖRNBERG

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Inledning

Syftet med denna artikel är att problematisera familjepolitiken i EG-länderna ur ett kvinnoperspektiv. Artikeln belyser familjepolitik som mödrarpolitik i de tolv EG-länderna. I mina exempel har jag särskilt fokuserat den fas i familjecykeln som avser barnafödande och småbarnsomsorg. Mitt intresse är att analysera familjepolitikens innebörd för kvinnors livschanser, integritet och autonomi.

I artikeln presenteras en översikt av regler som påverkar mödrars möjligheter att förvärvsarbeta och uppnå ekonomisk autonomi.¹ En majoritet av EG-länderna har infört särbeskattning mellan makar med motiveringen att stimulera kvinnors förvärvsarbete. Många rättigheter avseende möjligheter att förena förvärvsarbete och familj har införts i EG-länderna under slutet av 80-talet och början av 90-talet. Regelverken är svåröverskådliga och förefaller motverkande i sina konsekvenser, vilket försvårar jämförelser mellan länderna. Många frågor kan resas beträffande de samlade effekterna av beskattningssystem, bidragsregler resp rättigheter avseende möjligheter att förena förvärvsarbete och familj för kvinnor i olika samhällsskikt och det krävs detaljerade studier av hur regelsystemen verkar för kvinnor i olika samhällsskikt.

En generell slutsats är att mödrar numera tillerkänns rätten till förvärvsarbete och rätten att få behålla detta när de får barn. Män har i nästan samtliga EG-länder fått utökade möjligheter att få ledigt i samband med att de blir fäder. Samtidigt understöds gifta/samboende kvinnors ekonomiska beroende av män genom skattesystem, bidragsregler och brist på barnomsorg.

Jag poängterar också behovet av att detaljstudera regler inom de olika socialförsäkringssystemen. Detta blir särskilt aktuellt när man studerar kvinnor, eftersom socialförsäkringar baseras på lönearbete. Eftersom kvinnor lönearbetar på mer udda premisser riskerar de att inte kvalificera sig för stöd eller att inte bli försäkrade alls.

I artikeln argumenterar jag för att familjepolitiken mer specifikt skall riktas mot de problem som kvinnor och barn har i familjer. Det könsneutrala perspektiv som i de flesta fall är förhärskande är egentligen ett manligt perspektiv. Det är huvudsakligen mödrar som lägger ned mest arbete och mest tid i familjer. Det är mödrar som *de facto* har huvudan-

svaret för barnen i familjen. Därför är det också väsentligt att familjepolitiken mer medvetet utgår från att stärka kvinnans (och barnens) ställning och koncentrerar åtgärder på de problem som mödrar har i familjer.

Vad är familjepolitik i ett Europeiskt perspektiv?

I Europeiskt samarbete, särskilt inom Europarådet, har familjepolitiken traditionellt haft en framträdande plats vid sidan om arbetet för de mänskliga rättigheterna. Strävan i detta samarbete har varit att länderna skall komma överens om vissa minimiregler avseende familjen och familjemedlemmarnas beskydd. Någon harmonisering av regelsystemen har emellertid inte varit aktuell. Man får därför studera de enskilda ländernas politik när man vill bilda sig en uppfattning om hur familjepolitiken ter sig i ett europeiskt perspektiv.

Inom EG har det hittills inte bedrivits någon familjepolitik. Den sociala dimensionen, som ingår som en del i Maastrichtfördraget, innefattar en ambition att uppnå gemensamma regler beträffande arbetsmiljö, hälsa, trygghet och säkerhet, arbetsvillkor, integration av svårplacerad arbetskraft och *lika behandling av kvinnor och män* . . . (Traktat om den Europeiska Unionen – Maastrichtavtalet – 1991–1992). Enligt avtalet skall lagar kunna stiftas som kommer att utgöra gemensamma minimiregler efter subsidiaritetsprincipen. Medlemsländerna kan själva stifta lagar utöver minimireglerna. Dock kommer andra regler beträffande t ex skattetak, inflation, konkurrens att begränsa det individuella handlingsutrymmet. Vad som också bör poängteras är att det är arbetstagare som står i fokus för intresset. EG är ju i första hand tänkt som en ekonomisk gemenskap, även om militära, säkerhetspolitiska och sociala frågor med tiden har fått ett ökat utrymme.

Intresset för familj och familjepolitik har ökat under senare år, inte bara inom enskilda länder i Europa utan också inom EG. EG-kommisionen har inrättat särskilda nätverk bla för att främja utbyggnad av barnomsorg, och för att i övrigt bevaka kvinnors ogynnsamma situation som arbetstagare och mödrar inom EG-länderna. Orsakerna till det ökade intresset är bla de stora förändringarna i familjestrukturen. Tenderna är likartade i alla länder, även om enskilda länder uppvisar specifika mönster. Dessa kan härledas till en tidsmässig eftersläpning i utvecklingen, så att vissa länder kan sägas leda utvecklingen medan processerna i andra länder börjar på ett senare stadium. De mest framträdande förändringarna är:

- Sjunkande födelsetal, vilket har resulterat i att befolkningen i en majoritet av länderna inom EG inte reproduceras (kvoten under 2,1)

och att andelen gamla i befolkningen ökar relativt den yngre befolkningen. Befolkningen åldras och andelen som når en mycket hög ålder ökar också. Den förväntade livslängden har ökat.

- De flesta kvinnor föder i dag endast 1–2 barn, dvs andelen mångbarnsfamiljer sjunker kraftigt.
- I alla länder sjunker antalet giftermål. Samboendet ökar.
- Andelen skilsmässor ökar markant, särskilt sedan början av 70-talet.
- Ökat antal familjer med ensamstående mödrar.
- Andelen barn födda utom äktenskap ökar också i samtliga EG-länder.

Dessa förändringar innebär dels att befolkningarna i olika länder inte reproduceras dels att äktenskapet och därmed sammanhängande sociala livsmönster förändras och i vissa fall ger upphov till sociala problem och ohälsa.

I de flesta Europeiska länder var de sjunkande födelsetalen på trettio-talet den faktor som främst bidrog till ett intresse för familjepolitik. Vad man då särskilt uppmärksammade var de ekonomiska villkoren för föräldraskap och familjeliv. Undersökningar visar att de ekonomiska avbräcken i samband med familjebildning och barnafödande är betydande också i dag och att detta förhållandet kan ses som en faktor som kan förklara en del av de sjunkande födelsetalen (Neubauer, Lohkamp-Himminghofen, Dienel, 1992). Förklaringar till ändrade familjebildningsmönster söks också i kvinnornas ändrade förutsättningar och syn på sin livssituation. Kvinnor ser i dag inte sitt liv enbart i termer av familj och barn. Yrkesliv och ekonomisk självständighet krävs av alltfler kvinnor i de flesta länder i Västeuropa. Försörjningssituationen har också utvecklats dithän att det krävs åtminstone en och en halv lön för att försörja en familj (Kahn & Kamerman 1991; *Families and Policies*, 1991). Kvinnor har även i ökad utsträckning kommit till insikt om betydelsen av att de av egen kraft säkrar sin välfärd på lång och på kort sikt, vilket vanligtvis förutsätter ett förvärvsarbete som bas.

Historiskt har familjepolitiken haft olika syften. Förutom det befolkningspolitiska syftet – att höja (eller sänka) nativiteten inom landet – har ett syfte varit att värna äktenskapet som levnadsform. Ett historiskt arv i familjepolitiken är föreställningen att familjen är samhällets grundcell (främst i katolska länder). Häri ligger också den kontinentala föreställningen om subsidiaritet som går ut på att staten skall intervensera så lite som möjligt i det privata, dvs familjen. Det som familjen kan klara själv skall staten inte lägga sig i. Det betyder att politiken hittills syftat till att värna äktenskapet som samlevnadsform. I ökad utsträckning anpassas numera politik och lagstiftning till samboende och familjer med ensamstående föräldrar. (Neubauer, Lohkamp-Himminghofen, Dienel, 1992; Dumon (ed) 1990).

Traditionella mil för familjepolitiken i de flesta länder har sammanfattningsvis varit att:

1. Stimulera eller motverka barnafödande
2. Stärka äktenskapet som familjeform
3. Omfördela bördor mellan hushåll med resp utan barn
4. Höja levnadsstandarden för fattiga familjer, främst barnrika familjer och familjer där huvudförsörjaren (mannen) är arbetslös, sjuk eller död.

Nyare mål för familjepolitiken som har tillkommit de senaste åren och som syftar till bemöta de förändringar i familjestrukturen som det moderna familjelivet har fört med sig är att:

5. Öka möjligheterna att förena förvärvsarbete och familj
6. Stödja ensamma mödrar
7. Stöd för omsorg om gamla inom ett familjesystem
vilket bl a betingats av det relativt nya demografiska fenomenet – att gamla lever längre och att de är så många i förhållande till den yrkesarbetande familjen. Förutsättningarna för att finansiera statlig äldreomsorg uppfattas politiskt som begränsade. (Neubauer, Lohkamp-Himminghofen, Diemel, 1992).

I Sverige har också befolkningspolitiska hänsyn historiskt varit ett starkt motiv i familjepolitiken. Ganska tidigt kom emellertid den svenska familjepolitiken att integreras i den generella socialpolitiken vars syfte har varit att stärka individens sociala medborgarskap och utmätna livsvillkoren mellan olika grupper i befolkningen. Den familjepolitiska inriktningen i Sverige skiljer sig därvid i viss utsträckning från den i kontinentaleuropa.

I EG-ländernas riktas blickarna mot Sveriges ökade födelsetal under 80-talet, vilket har uppnått nivån för reproduktion av befolkningen. Detta har skett samtidigt som yrkesverksamheten bland kvinnor ligger på den högsta nivån i västra Europa. Vilken betydelse har familjepolitiken haft för ändrade födelsemönster i Sverige? Undersökningar pekar i riktning mot att möjligheterna att förena förvärvsarbete och familj har underlättats under 80-talet genom bl a att utbyggnad av subventionerad barnomsorg, föräldraförsäkring och deltidsarbeten och därmed påverkat barnafödandet, både antalet barn som föds och hur tätt barn föds efter varandra. Några säkra slutsatser har emellertid ännu inte kunnat dras. (Bernhardt, 1992).

Familjepolitik som politikområde: Organisering och huvudmannaskap

Att karakterisera familjepolitiken i olika länder är komplicerat, eftersom ländernas traditioner skiljer sig i väsentliga avseenden. Det vanliga mönstret är att familjepolitiken inte urskiljs som ett eget politikområde, utan sådant som anses som angelägenheter för familjen tas upp inom ramen för socialpolitiken. Som regel saknas en överordnande myndighet som hanterar familjen som institution. Endast i tre länder – Tyskland, Frankrike och Luxemburg – urskiljer sig familjepolitiken som ett särskilt politikområde med eget departement. I dessa länder är familjepolitiken tämligen centraliserad. I Tyskland har dock de olika förbundsstaterna stora friheter att själva utforma familjepolitiska åtgärder. Vidare finns det kommunala variationer. Enskilda företag utvecklar också familjepolitik i bemärkelsen att de anställda kan få speciella fördelar vad gäller föräldraledighet och barnomsorg. I Belgien finns det en lång tradition med frivilliga organisationer som förser familjer med stöd och service. Denna tradition kan ses som uttryck för en subsidiaritetsprincip i praktisk tillämpning – frivilliga och privata organisationer i stället för stat och kommun förser familjer med stöd och service. Också här varierar praxis mellan olika företag vad gäller utrymme för de anställda att få föräldraledighet eller ledighet för vård av sjuka barn. (Neubauer, Lohkamp-Himminghofen, Diemel, 1992; Dumon, 1991; *Families and Policies*, 1991).

Villkor för föräldraskap och familjeliv är således inte bara beroende av den statligt bedrivna familjepolitiken utan också av lokala villkor, privata eller frivilliga organisationer samt överenskommelser mellan parter på arbetsmarknaden. Familjepolitiken är ett sådant område att den utvecklas på många fält – vilket kanske kan ses som ett uttryck för den kontinentala tolkningen av subsidiaritet, att staten inte skall ingripa där det privata kan ta egna initiativ. All politik har konsekvenser på ett eller annat sätt för livet i familjer. I vissa fall skulle man kunna hävda att arbetsmarknadspolitiken har en större betydelse för familjelivet än socialpolitiken eller familjepolitiken. Det gäller tex särskilt sådana åtgärder som syftar till att befrämja flexibla arbetstider och deltid. Av central betydelse är också skattepolitiken, tex frågan om makarna sam-beskattas eller särbeskattas. (Gustavsson, 1991).

Tabell 1 visar vilket utrymme som utgifter för familjer har i enskilda EG-länder dels som del av sociala utgifter och dels i relation till ländernas rikedom mätt som BNP. Tabellen syftar främst till att analysera relationer mellan länder utifrån vilken roll utgifter för familjepolitiska åtgärder har. Den redovisar dock inte effekter av skattesystem för familjer, vilket i ett fördelningspolitiskt perspektiv har stor betydelse i sammanhanget. Det framgår att Danmark, Frankrike och Irland satsar

relativt mycket av BNP på familjer. Dessa länder och Storbritannien satsar också relativt mycket i procent av de sociala utgifterna totalt. Av EG-länderna är det Danmark och Frankrike som spenderar mest på sociala utgifter i procent av BNP. Sverige toppar dock listan både vad gäller sociala utgifter totalt och utgifter för familjer. En jämförelse med år 1987 visar dock att de sociala utgifterna i procent av BNP har sjunkit från 35,2 till 34,8.

Tabell 1. Sociala utgifter (S.U) i procent av BNP, utgifter för familjer (U.F) i procent av de Sociala utgifterna totalt och i procent av BNP inom EG 1991.

	S.U % av BNP	U.F. % BNP	U.F % av S.U
B	27.7	1.8	6.8
DK	29.3	3.5	12.5
D	28.3	2.1	7.8
GR	16.5	–	–
E	17.2	0.3	1.9
F	28.1	2.8	10.6
IRL	22.4	2.6	12.4
I	23.1	1.1	5.0
L	26.2	2.4	9.7
NL	30.9	1.9	6.3
P	17.0	1.2	7.3
UK	22.1	2.3	11.1
S	34.8	5.1	14.5

Källa: Neubauer, Lohkamp, Dienel (1992). Beräkningar utifrån *Statistische Grundzahlen*, 1991 sid. 5/11.

För Sverige: *Social trygghet i de nordiske land. Omfang, utgifter og finansiering 1990*. NO-SOKO, *Nordisk Statistisk skriftserie*, nr. 58.

För att kunna jämföra familjepolitiken mellan olika länder räcker det inte att bara att se hur mycket pengar som staten lägger ned på familjepolitiska åtgärder (Esping-Andersen, 1990). Det är nödvändigt att se till hela den grundläggande konstruktionen av rättigheter och resurser i samhället och till hur individer kommer i åtnjutande av dessa. Inte minst viktigt är detta då man vill analysera vilka konsekvenser den förda familjepolitiken får för kvinnor.

Vad är ett kvinnoperspektiv i familjepolitiken?

Traditionell familjepolitik tar inte direkt hänsyn till kön eller till individ. Den ser familjinstitutionen som en enhet för försörjning, omsorg, biologisk och social reproduktion, med utgångspunkten att mannen är huvudförsörjare och att den är en privat sfär där familjeproblem i huvudsak löses av de inblandade själva.

Ett kvinnoperspektiv på familjepolitiken innebär att politiken analyseras med utgångspunkt i kvinnors sociala situation och de problem som de har i familjer. Med en feministisk ansats analyseras familjen utifrån beroenden mellan könen och mellan generationer. Villkoren för kvinnor, män och barn särskiljs. Det blir med en feministisk utgångspunkt rimligt att analysera familjepolitik som politik rörande moderskap, faderskap och barndom. Ett kvinnoperspektiv på familjepolitiken innebär att analysen behandlar i vilken utsträckning kvinnor åtnjuter ekonomisk trygghet och självständighet i sin försörjningskapacitet. Moderskap är en situation då försörjningskapaciteten reduceras för kvinnan både på kort och lång sikt, eftersom pensioner, sjukförsäkringar och arbetslöshetsförsäkringar vanligtvis förutsätter att individen kontinuerligt befinner sig på arbetsmarknaden.

En annan aspekt av ett kvinnoperspektiv i familjepolitiken är frågan om kvinnans integritet och ställning i familjen, kvinnors problem i form av maktlöshet, ohälsa och isolering. Kvinnans integritet, dvs skydd till person med övergrepp, våld och misshandel faller inom ramen för kriminallagstiftningen. Dessa företeelser är dock för kvinnor i högsta grad en familjepolitisk fråga, eftersom de flesta övergreppen sker inom familjen. Subsidiaritetsprincipen i betydelsen att vara befriad från statens intrång i det privata, dvs familjen, har speciella implikationer för kvinnor (och barn), för det betyder ofta i praktiken att kvinnor inte garanteras ett skydd mot misshandel, våldtäkt, kontroll av den egna kroppen i hemmet. Det handlar om mäns makt över kvinnors kroppar som ett familjepolitiskt problem.

Med utgångspunkt i kvinnors problem i familjer faller en rad rådgivande och stödjande verksamheter in i familjepolitiken t ex preventivmedelsrådgivning, abortrådgivning, mödrautbildning/anonym mödrarådgivning; kvinnojourer och annat stöd i samband med misshandel, skydd för barnen mot övergrepp, våld, incest; Skilsmässostöd – ekonomisk rådgivning; juridisk rådgivning, familjerådgivning. Dessa typer av åtgärder regleras dock vanligtvis inte inom ramen för den statliga familjepolitiken, utan snarare inom lokal service, hälsopolitik och handhas ofta av frivilliga organisationer. Tyvärr saknas f. n. en översikt över hur man hanterar dessa problem i olika länder i Europa.

Kort om mödrars yrkesarbete i EG-länderna

Yrkesverksamheten bland gifta kvinnor med barn har ökat under 1980-talet i EG-länderna. En jämförelse mellan länderna vad gäller förvärvsverksamhet för kvinnor med barn under tio år visar att Danmark, Frankrike, Portugal och Belgien har jämförelsevis höga siffror. Dan-

mark skiljer sig dock markant från övriga länder vad gäller andelen yrkesverksamma med barn under 10 år. En jämförelse med Sverige visar att yrkesverksamheten bland kvinnor med barn under tio år var 83 % 1991. Av dessa arbetade 52 % deltid (AKU 1992). Möjligheterna att arbeta deltid förefaller att vara större i Danmark (32 %) och Sverige än i EG-länderna. Tyskland, Holland och Storbritannien har också jämförelsevis höga andelar deltidsarbetande. 25–35 % av de förvärvsarbetande med barn under tio år arbetar deltid i dessa länder mot 5–15 % i övriga länder.

Tabell 2. Yrkesverksamheten för kvinnor i åldern 25–44 år 1989 i EG-länderna. Totalt och för kvinnor med barn under 10 år.

Totalt											
DK	F	B	D	NL	L	UK	IRL	I	E	GR	P
89	74	69	64	60	53	72	47	59	51	56	73
För kvinnor med barn under 10 år											
DK	F	B	D	NL	L	UK	IRL	I	E	GR	P
79	56	54	38	32	38	46	23	42	28	41	62

Källa: Yrkesverksamhet i Neubauer, Lohkamp-Himmighofen, Dienel (1992), beräkningar av EG-statistik, sid. 8/11 och 8/41-

Beskattning och skattereduktion

Från början av 1990-talet har en majoritet av EG-länderna genomfört särbeskattning, dvs att makar beskattas var för sig. Den vanligaste motiveringen för förändringar i beskattningssystemet har uppgivits vara att stimulera kvinnors ekonomiska självständighet (Dumon, 1990; 1993). Danmark, Grekland, Italien och Storbritannien har numera enbart särbeskattning. De flesta länder med särbeskattning ger emellertid också utrymme för skattebidrag/reduktion för maka, som inte har egen inkomst. Det betyder att hänsyn tas till försörjningsbördan i familjen. Effekterna för hushållets ekonomi kan dock vara tämligen begränsade. I Italien, Grekland och Storbritannien är makabidrag fixerade och icke indexreglerade. I Danmark är systemet sådant att makar kan överföra personliga skatteavdrag på varandra, för att på detta sätt uppnå lägsta skattebelastning på hushållet.

Vissa länder har genomfört en kombination av sär- och sambeskattnings. Makarna har möjlighet att välja hur de skall beskattas, för att det skall gynna familjen på bästa sätt (splitting). Belgien, Frankrike, Tyskland, Spanien samt Irland har kombinerade system. Enbart sambeskattnings finns numer endast i Luxemburg. Holland utgör slutligen en egen modell, där individen beskattas, men beroende på typ av hushåll

som vederbörande bor i. De kombinerade systemen, sambeskattnings och det holländska systemet anses primära hushåll med en försörjare – den traditionella familjen, dvs det ger få incitament för mödrars förvärvsarbete. Det gynnar också höginkomsttagare. Alla länder, utom Tyskland, har infört tak, som begränsar denna effekt (Dumon, 1993; Gustavsson, 1991).

I tio av tolv länder finns skatteavdrag för barn. Samtliga länder har barnbidrag i någon form. Barnbidrag är i de flesta länder i sin konstruktion kopplat till socialförsäkringarna och till huvudförsörjarens inkomst. Bidragsnivåerna varierar avsevärt mellan länderna. I sju länder (Frankrike, Tyskland, Grekland, Spanien, Irland, Italien, Luxemburg) ges också rätt till skatteavdrag för utgifter för barnomsorg och/eller barns utbildning (Dumon, 1993).

Den relativa betydelsen av bidrag resp. skatteavdrag har studerats i en undersökning av OECD-länderna. Enligt denna undersökning har bidragen, trots stora variationer mellan länderna, större ekonomisk betydelse, mätt som andel av en (manlig) industriarbetarlön, för en familj med en hemmavarande maka och två barn. I denna undersökning beaktades dock endast bidrag och skatteavdrag för barn. (Wennemo, 1993). Skatte- och bidragssystemen har betydelse för vilka incitament som skapas för gifta kvinnors förvärvsarbete. Det svenska systemet har starka incitament för kvinnors förvärvsarbete, eftersom nästan samtliga skatteavdrag och bidrag för hemmaarbetande maka har tagits bort. Barnbidrag, studiebidrag och bostadsbidrag ger visserligen en förstärkning till hushållens ekonomi, men de ersätter knappast bortfallet av en inkomst.

Mot bakgrund av att mödrars förvärvsarbete systematiskt har ökat i samtliga EG-länder under 80-talet kan man fundera över i vilken utsträckning som de ekonomiska effekterna av familjepolitiken i EG-länderna har försvagats och som kvinnors egna krav på självförsörjande har varit en pådrivande faktor. Det rör sig troligtvis om en samverkan mellan båda faktorerna.

Familjepolitik som mödrapolitik

Som mödrapolitik i statlig familjepolitik rubriceras vanligtvis sådana åtgärder som syftar till att skydda gravida kvinnor och mödrar med nyfödda barn. Vidare förs också politik som syftar till att förena förvärvsarbete och familj, stöd åt ensamstående föräldrar, vilka till 90 % är ensamstående mödrar till mödrapolitiken.

Stöd åt förvärvsarbetande mödrar

Havandeskap/tidigt moderskap. Inom EG har alla tolv stater 1991 träffat en överenskommelse om grundläggande skydd för gravida med syfte att inte utsätta dem för arbetsrelaterade risker. Vidare finns regler som förhindrar att havande kvinnor diskrimineras i arbetet eller utsätts för devalificering eller uppsägning. Inom två år skall nationella lagar anpassas till denna överenskommelse. Moderskapsledighet på lägst två veckor som betalas som sjukledighet är central i denna överenskommelse. Inom Europarådet finns ett socialt traktat – European Social Charter – som i ett antal artiklar också tar upp skyddet av gravida, mödrar och barn. Artikel 8 behandlar skydd av förvärvsarbetande mödrar, enligt vilken de fördragsslutande länderna bl a åtar sig att ge mödrar 12 veckors moderskapsledighet och att ge mödrar tid ledig för att amma sina spädbarn. Denna artikel har inte ratificerats av alla länder. Vad gäller havandeskap och tidigt moderskap finns det gratis förberedande kurser i alla EG-länder och gratis efterbördskontroll i hemmet i alla EG-länder, samt oftast någon form av hälsokontroll av barn, vilken dock inte alltid är kostnadsfri. I Sverige finns motsvarande stöd.

Moderskapsledighet. I samtliga länder utom Storbritannien och Irland finns moderskapsledighet enligt lag. I anslutning till denna finns en uppsägningsfrist på vanligtvis 3 månader. Danmark har 6 och Italien 12 månaders uppsägningsfrist. I Sverige har man inte skilt ut moderskapsledigheten, utan all ledighet i samband med barns födelse faller in under benämningen föräldraledighet.

Amning. I sju av tolv länder har mödrar med spädbarn rätt till några timmars ledigt per dag för att amma sitt spädbarn. I Sverige har inte amning reglerats.

Föräldraledighet. Viktiga aspekter är: 1. Rättigheten som sådan. 2. Rätt att återvända till sitt jobb. 3. Om ledigheten garanterar social försäkring. 4. Ersättning under ledigheten. 5. Om rätten att ta ledigt även omfattar fäder. Föräldraledighet som rättighet för förvärvsverksamma mödrar och fäder finns i alla länder utom Storbritannien. Inskränkningar i rättigheterna finns i samtliga länder utom i Danmark och i Tyskland, Grekland och Portugal, tex i vissa länder finns rätten bara för anställda i offentlig tjänst. Rätt att återvända till sin anställning finns i samtliga dessa nio länder. I sju av dessa länder räknas ledigheten som arbetstid för social försäkring (ej i Grekland, Portugal och Spanien). Ledigheten är betald endast i Tyskland och Danmark samt Holland (delvis). I Spanien beviljas obetald ledighet i tre år. I Frankrike ges mödrar, som är anställda i företag med mer än 100 anställda, rätt till 33 månaders obetald föräldraledighet. Detta utnyttjas dock i ringa ut-

sträckning (Families and Policies, 1991). Föräldrar i Frankrike med tre barn får betald ledighet med c:a SEK 2800 i månaden under tre år. I Tyskland beviljas 36 månaders ledighet. Betalning erbjuds i 6 månader med drygt 2100 kr per månad. Ett förlängt vårdnadsbidrag kan ges upp till 18 månader beroende på inkomstförhållanden. I Danmark beviljas 2,5 månads betald ledighet, 100 % av lön för anställda i offentlig sektor; 90 % av lön i privat sektor. Luxemburg ger ett vårdnadsbidrag på ca 1600 kr i 24 månader. I Holland kan föräldraledighet bara beviljas som deltidsarbete lägst 20 timmar per vecka. Offentliga tjänstemän får 75 % kompensation för den andra halvtiden. I Belgien finns ingen föräldraledighet men möjlighet finns att begära "karriäravbrott" av familjeskäl för tre månader. Betalas med ca 2500 kr per månad beroende på antalet barn. Finansieras av arbetslöshetsförsäkringen. I Sverige omfattar föräldraledigheten 12 månader som ersätts med 90 % av lön. Vidare kan man få 10 månader som ersätts med 60 kr per dag. Social försäkring garanterad. Rätten att ta ledigt för fäder finns i 8 länder. Reglerna varierar dock, liksom allt annat inom regelverket för föräldrars rätt att ta ledigt i samband med att de får barn eller har barn.

Barnomsorg. Det är tveksamt om barnomsorg skall betraktas som en moderskapspolitik, som barnpolitik eller som generell familjepolitik. Tveklöst är barnomsorg av fundamental betydelse för kvinnors möjlighet att förvärvsarbeta och på vilka villkor detta sker. Det är också av stor betydelse för barnens villkor när mödrarna förvärvsarbetar. Försörjningsgraden i offentlig barnomsorg framgår av tabell 3. Offentlig barnomsorg för barn under 3 år och för skolbarn efter skoltidens slut är sparsamt förekommande i de flesta länder utom i Danmark. För barn mellan 3 år och skolpliktsålder finns en betydligt högre täckningsgrad. Belgien och Frankrike har också ett väl utbyggt barnomsorgssystem. I Frankrike erbjuds barn omsorg i förskoleform mellan 8.30 till 16.30. Som regel gäller emellertid att en dag i veckan är ledig dag. Skatteavdrag ges i Frankrike för barnomsorgskostnader på max 15000 kr per barn under 7 år. För längre tider, men i anslutning härtill erbjuds betald omsorg vissa dagar i veckan. Generellt sett är det som erbjuds in-situationaliserad förskoleliknande omsorg. I praktiken innebär det att många barn börjar skolan redan från 3-4 års ålder. Korta öppethållandetider eller att institutioner stänger för några timmar mitt på dagen skapar stora problem för förvärvsarbetande mödrar (eftersom barnomsorg främst ses som mödrarnas problem). Dessa problem gäller också för mödrar med barn som går i grundskola.

Tabell 3. Utbud av offentlig barnomsorg i EG-länderna

Land	År	Barn < 3 år	Barn 3 år till skolplikt	Skolbarn (grund Längd skoldag)	Omsorg
B	1989	25 %	95 %	8 t	–
DK	1989–90	48 %	85 %	7 t	36 %
D	1989–90	3 %	79 %	4–5 t	4 %
F	1988	20 %	95–100 %	8 t	Ja
GR	1988	4–5 %	65–70 %	4,5 t	–
IRL	1989	3 %	55–60 %	6,5 t	–
I	1989	5–6 %	75–92 %	4 t	–
L	1990	2 %	60 %	4–8 t	1 %
NL	1989	2 %	50–55 %	6–7 t	1 %
P	1990	6 %	40 %	6 t	6 %
E	1987–88	2–3 %	68 %	8 t	–
UK	1988	2 %	40 %	6,5 t	–
S	1990	23 %	42–66 %	5,5	27–38 %

Källa: Neubauer, Lohkamp-Himminghofen, Diemel (1992), Länders egna rapporter, 1992, Kinderbetreuung Gemeinschaft, 1990, sid. 8/25.

Sverige: *Statistiska Meddelanden*, S 1991, Statistiska Centralbyrån; *Statistisk Årsbok*, 1991; Folkmängd 31 Dec, 1991, Sveriges Officiella Statistik, Statistiska Centralbyrån.

Ledighet för vård av sjuka barn. I detta avseende är det också stora skillnader mellan länderna. Tyskland har sedan 1992 de mest generösa reglerna inom EG-blocket. Frankrike och Grekland har också mer generösa regler än genomsnittligt. I Tyskland har föräldrar rätt till 10 dagar för ett barn och 25 dagar per år för fler barn (50 dagar för ensamstående). Dagarna betalas av sjukförsäkringen. De flesta länder erbjuder mycket begränsade möjligheter – ca 3–4 dagar per år obetalt eller betalt eller som i Irland, Holland, Luxemburg och i Storbritannien inga dagar alls. I Sverige gäller 60 dagar per barn och år som ersätts med 90 % av lönen.

Ledighet för vård av anhöriga. Möjligheter att reducera arbetstiden eller att ta ledigt för andra skäl än omsorg om små barn finns i Belgien, Tyskland, Grekland, Portugal och Spanien, särskilt för dem som arbetar i offentlig tjänst. Det är alltid obetalt. I Sverige finns sedan 1989 en rätt att vara ledig 30 dagar för att vårda närstående anhörig som är svårt sjuk. Försäkringskassan ersätter med sjukpeng.

Flexibel arbetstid. I fyra länder (Belgien, Danmark, Irland och Italien) har nyligen möjligheter till flexitid införts i företrädesvis offentlig förvaltning och med hänvisning till förvärvsarbetande föräldrars behov. I Tyskland diskuteras detta, men det finns inte med i någon lagstiftning. I vissa länder finns vissa möjligheter att få arbeta deltid i anslutning till moderskapsledighet. (Families and Policies, 1991).

Sammanfattande kommentarer

Sammanfattningsvis kan konstateras att utbyggnad av familjepolitik med syfte att göra det möjligt för förvärvsarbetande mödrar att förena förvärvsarbete och familj ännu är tämligen svagt utvecklad i de flesta länder inom EG. Betald föräldraledighet är ovanlig och ges företrädesvis i form av vårdnadsbidrag. Rätten till förvärvsarbete erkänns i samband med moderskap, men sällan rätten till ekonomisk kompensation. När kvinnan får barn måste hon antingen efter kort tid återvända till sitt arbete, vanligtvis på heltid, eller också blir hon mor på heltid. Det ekonomiska ansvaret faller då på mannen och kompensation för en ökad försörjningsbörda faller in under allmänna regler för familjebidrag, barnbidrag eller skattereduktion. Ofta måste männen arbeta mer av ekonomiska skäl. Det innebär att de traditionella familjemönstren förstärks och kvinnans ekonomiska autonomi försvagas.

Översikten visar att de flesta länder har infört ett flertal rättigheter som sådana, men regler och begränsningar för att komma i åtnjutande av rättigheterna är omfattande och svåra att överskåda i sina konsekvenser för förvärvsarbete och moderskap. Detta gör det också problematiskt att göra analytiska jämförelser mellan länderna. Kombinationer av regler, särskilt skatteregler, barnbidrag och hur kostnader för barnomsorg drabbar familjer, samt hur utbudet av barnomsorg är organiserat ger troligtvis mycket olika utfall. Som exempel kan nämnas att Sverige, Danmark, Tyskland och Frankrike är de länder som har mest generösa rättigheter för förvärvsarbetande mödrar, men ändå ser förvärvsmönstren mycket olika ut för kvinnor i dessa länder. Av dessa länder har Danmark den kortaste föräldraledigheten och Tyskland den längsta. Den ekonomiska kompensationen av ledigheterna är emellertid mest förmånlig för kvinnor i Danmark och Sverige. Skattesystemen i Danmark och Sverige är mest individualiserade, medan det i Tyskland och Frankrike favoriserar familjer med en huvudförsörjare. I Danmark, Frankrike och Sverige är barnomsorgen mer utbyggd än i Tyskland och kostnaderna för de förvärvsarbetande kompenseras.

Tyskland, Holland och Luxemburg utmärker sig som länder där kvinnor företrädesvis lämnar yrkeslivet under de år som de har små barn. Dessa länder erbjuder relativt lång föräldraledighet, lågt utbud av barnomsorg med begränsat öppethållande och med ett skattesystem som favoriserar familjer med hemmavarande mödrar. Storbritannien och Irland utmärker sig bland de länder som ger litet stöd till förvärvsarbetande kvinnor. Tex finns ingen moderskapsledighet och mycket lite offentlig barnomsorg. Trots detta är förvärvsverksamheten relativt hög bland kvinnorna i Storbritannien. Här har skattesystemet individualiserats och kompensation för hemmavarande mödrar har beskrivits under 1980-talet (Land, 1993). Systemet förefaller f. n. favorisera varken hem-

mavarande mödrar eller förvärvsarbete mödrar. Medelhavsländerna befinner sig också i en kategori med begränsade rättigheter för förvärvsarbete mödrar, vilket till stor del torde bero på bristande resurser. Dessa länder har den lägsta nativiteten i Europa f. n. och en del av förklaringen kan troligtvis sökas i svårigheterna för kvinnor att förena förvärvsarbete och moderskap. Exempelvis är det mycket få kvinnor med barn under 10 år som arbetar deltid i dessa länder.

Hemmarande mödrar

Pension och försäkringsskydd

Vilket stöd och vilken ställning via familjepolitiska åtgärder tillerkänns de kvinnor som ägnar sig på heltid åt barn, anhöriga och familj. Det handlar bl a om i vilken utsträckning som kvinnans arbete i hemmet erkänns som arbete, vilket försäkringsskydd de har, t ex sjukförsäkring och vilken rätt till ålderspension de har.

Den hemmarande moderns sociala grundtrygghet förutsätter antingen att hon åtnjuter försäkrat skydd mot sjukdom (inkl. misshandel), ålderdom, skilsmässa, som individuell medborgare i samhället, dvs att det finns ett försäkringsskydd som omfattar alla oavsett prestation eller familjetillhörighet, eller att hon omfattas av ett försäkringsskydd som är obligatoriskt för maken att teckna också för henne. En hemmarande kvinna – och inte bara hon utan också barnen – är totalt beroende av sin makes försörjningskapacitet och den grad av försäkringsskydd som han genom sitt arbete också har för henne och barnen eller vad han via privata försäkringar åtar sig att betala för fru och barn. I samtliga länders rättsligt reglerade hälsovårdssystem är försäkrad sjukvård en del av den generella politiken för att utjämna skillnader mellan barnhushåll och hushåll utan barn. Den hemmarande kvinnans försäkringsskydd behandlas inte som en del av familjepolitiken eftersom denna huvudsakligen belyser barnfamiljers välfärd i jämförelse med hushåll utan barn och då huvudsakligen ur huvudförsörjarens (den förvärvsarbete makens) perspektiv.

Pensioner är i ett internationellt perspektiv ett sammansatt problem. Länderna i Europa visar specifika profiler, eller 'pensionsregimer', beroende på en mix av social försäkring, yrkespensioner och privata pensioner. Esping-Andersens genomgång visar t ex att en vanlig typ av statlig pension bygger på intjänandeår i lönearbete, vilket utesluter de kvinnor som inte har lönearbetat i tillräcklig utsträckning (Esping-Andersen, 1990). I en undersökning som innefattar åtta EG-länder (ej Grekland, Spanien, Portugal och Luxemburg) framgår att de flesta EG-länderna saknar folkpension. Det vanligaste är att man kombinerar behovsprövade pensioner med yrkespensioner. De behovsprövade an-

delarna av pensionerna ligger i Italien på endast 15 % av en industriarbetarlön. I övriga studerade länder ligger andelen på 35–40 % (50 % i Frankrike). I Sverige kombineras folkpensionen med yrkespension (ATP). Folkpensionen uppgår till 50 % av en industriarbetarlön, liksom i Danmark och Holland. De som är hänvisade till enbart behovspröva- de pensioner eller enbart folkpension – ofta kvinnor – har således låga eller t o m mycket låga pensionsnivåer (Palme, 1993).

En tysk studie visar t ex att 41 % kvinnor jämfört med 2,5 % män födda 1919 och 1921 inte hade någon rätt till ålderspension (Naegle m fl 1992). De flesta hade inte kvalificerat sig för rätten till pension, trots yrkesarbete. De har arbetat för kort tid eller haft deltidsarbeten som inte ger rätt till försäkringsskydd eller inte tillräckligt med inkomster för att finansiera en privat försäkring. Statistik visar att de som får socialhjälp efter 65 år är 80 % kvinnor. Folkpension finns inte (*Frauen in der Bundesrepublik Deutschland*, 1992).

I samtliga EG-länder utom Irland, Italien och Luxemburg får alla mödrar (och fäder) som är föräldralediga tillgodoräkna sig denna tid för pensionsförsäkring, i den utsträckning som de har en pensionsförsäk- ring.

Som framgår i nästa avsnitt är situationen för de mödrar som lever som ensamstående tämligen problematisk i de flesta länderna inom EG. Det är flera problem som hänger samman med varandra – inte minst att kvinnor träder ut ur yrkeslivet när de får barn i kombination med svårigheter att kunna förvärvsarbeta och ett bristfälligt skydd mot det in- komstbortfall som skilsmässa från en förvärvsarbetande make innebär.

Det svenska systemet ger rätt till folkpension också åt dem som inte har förvärvsarbetat. Sjukförsäkringen är också universell och ger rätt till sjukvård. Den som inte förvärvsarbetar får dock en mycket låg sjuk- peng. Det räcker att vara bosatt i landet (*Samhällsguiden*, 1992).

Hjälp till att reintegreras på arbetsmarknaden

I ett fåtal länder erbjuds mödrar som stannat hemma med barn några år stöd för återinträde i arbetslivet. Exempelvis ges kostnadsfri yrkes- rådgivning och ekonomiskt stöd till omskolning. I Tyskland kan en mor tillgodoräkna sig fem år per barn som grund för utbildningsstöd. Vidare finns ett program som regeringen finansierar och som syftar till att ge den arbetsgivare, som anställer en kvinna som varit hemma med barn, ett ekonomiskt stöd för en ”inarbetningstid” – en slags återlärlings- period för kvinnor som återupptar ett yrke. I Frankrike erbjuds också ekonomiskt stöd åt mödrar som återupptar sitt arbete efter några år hemma med barn. De har också förtur på omskolningskurser. Råd- givning erbjuds inom ramen för pilotprojekt i Belgien och Spanien. I övrigt finns inga speciella program eller åtgärder i denna riktning.

Att stärka mödrars plats i samhällslivet

Ett återkommande problem i diskussioner av de hemarbetande mödrarnas situation är deras isolering i samhällslivet och deras relativa maktlöshet. För att en tillvaro hemma med barn inte skall innebära social isolering krävs att mödrar har tillgång till sociala kontakter med andra och att de kan utveckla sidor av sina personliga kvalifikationer som inte bara knyts till att ge omsorg och sköta hushållet. I Sverige finns t ex Öppen förskola för detta syfte, men denna inriktar sig främst på barnomsorg och inte på mödrarnas egna behov. Ett annat exempel är *Müttercentra* i Tyskland. Dessa finns sedan några år och riktar sig till mödrar som vill utveckla egna intressen. Lokal finansieras med offentliga medel och mödrarna kommer dit med sina barn. Den politiska tanken bakom dessa centra, som har tillkommit på initiativ av kvinnor på gräsrotsnivå, har varit att skapa ett forum för kvinnor att stärka deras självförtroende och kreativa potential. Erfarenheter visar att dessa centra för många mödrar varit en inkörsport till förvärvsarbete, vidareutbildning och politiskt engagemang (Jaeckel, Tüllmann m fl, 1988).

Ensamstående mödrar²

Mödrars relativa ekonomiska problem i jämförelse med hushåll utan barn framträder tydligt när man studerar den sociala och ekonomiska situationen för ensamstående mödrar med barn. Den ena kartläggningen efter den andra visar att de som lever i besvärliga sociala och ekonomiska förhållanden är ensamstående med barn, särskilt ensamma mödrar och särskilt frånskilda eller de som inte har varit gifta (Roll, 1989; *Lone parent families: The Economic challenge*, 1990). Den typiska försörjningssituationen för ensamstående som den framstår i olika länders översikter är att de måste förlita sig på ett flertal olika inkomstkällor samtidigt. De flesta ensamma mödrar är beroende av socialbidrag, vilket också utgör en ganska betydande del av inkomsten. En överväldigande majoritet av de ensamma mödrar (mellan 70 och 80 %), som var berättigade till underhåll från barnens fader erhöll det inte enligt ett antal undersökningar i olika länder. Dessa undersökningar visar att ensamstående mödrar inte kan förlita sig på underhållsbidrag från deras barns fäder. I fem av länderna kan ensamstående mödrar räkna med bidragsförskott och hjälp med att utkräva det underhåll som de enligt domstolsutslag är berättigade till.

I Frankrike garanteras ensamma föräldrar en minimiinkomst, vilket innebär att staten ger ett tillskott till övriga inkomster, åtminstone tills det yngsta barnet är tre år. Detta system liknar det svenska bidragsförskottet som garanterar barn en miniminivå i ekonomiskt underhåll (f. n. 1 120 kr per månad). Försäkringskassan kan dock begära återbetalning av bidragsförskott från den underhållsskyldige.

I jämförelse med situationen i parfamiljer förvärvsarbetar de ensamstående mödrarna i högre utsträckning och de arbetar heltid i större utsträckning. Deras inkomster ligger emellertid lågt och är en återspeglning av den diskriminerande situation som en stor del av kvinnorna befinner sig i på arbetsmarknaderna i Europa.

I några EG-länder betalas barn till änkor ett försäkringskydd som baseras på den biologiske fadern försäkringskydd (obligatoriskt). Utöver detta skydd utbetalas i vissa länder speciella barnbidrag till barn vars fäder har dött. Änkor och barn till änkor samt ensamstående fäder har en bättre ekonomisk situation än frånskilda mödrar och deras barn samt ogifta mödrar. I nio länder åtnjuter ensamstående föräldrar skattelättnader, vilka är utformade på olika sätt inom nationerna. Skattelättnaderna har endast en marginell betydelse för de ensamstående mödrarna eftersom de inte ger så stor effekt på deras låga inkomster. I de flesta länder är många ensamstående arbetslösa. I åtta länder finns inkomstprövade extra tillskott till socialhjälp. Det rör sig som regel om tämligen blygsamma belopp. I fem länder utbetalas extra tillskott till barnbidrag till ensamstående. I några länder kan ensamstående få extra stöd, t ex företräde till barnomsorg (Dk, Ty, Sp), utöad ledighet för vård av sjukt barn, fri sjukförsäkring för ensamstående föräldrar med tre eller fler barn (Fr), Utbildnings-/omskolningsbidrag för ensamstående med försörjningsansvar och som saknar utbildning.

Vad betyder finansieringsformerna för familjepolitiken ur ett könsperspektiv?

Inom Socialpolitiken kan man i princip urskilja tre huvudprinciper för hur åtgärder finansieras:

- Försäkring
- Statlig försörjning
- Socialvård

Försäkringsprincipen grundar sig på tanken att särskilda risker förknippade med försörjningsförmågan kan drabba individer på ett likartat sätt och medföra att individer har behov av medel för att värja sig mot dessa risker. Man skiljer mellan Ekvivalent försäkringsprincip och Solidarisk försäkringsprincip. Ekvivalensprincipen innebär att det finns ett rakt samband mellan den premie som man har betalat in och nivån på ersättningen. Detta är en individuell försäkring. I den solidariska försäkringsprincipen, som kallas 'social försäkring', är inte relationen mellan premieinbetalning och utdelning lika stringent. Ersättningsnivån relateras till inkomstnivån. Finansieringen av socialförsäkringen sker dels genom de försäkrades bidrag, dels genom att staten skjuter till medel.

Socialförsäkringarna har som regel en omfördelande effekt, mellan enskilda individer och mellan enskilda och gifta samt mellan barnfamiljer och familjer utan barn.

Försörjningsprincipen bygger på att staten har tillförsäkrat vissa medborgare rättigheter till ekonomiskt stöd utifrån vissa kriterier, t ex att få barn. För att vara berättigad räcker det ofta med medborgarskap eller långvarigt uppehållstillstånd. Bidrag enligt denna princip finansieras av skattemedel och betalas ur det gemensamma statshushållet.

Socialvårdsprincipen. Ersättning utbetalas utifrån specifika behov eller tillstånd av nöd. Medlen är behovsprövade och förutsätter dels att individen får stöd av offentliga medel när inga andra medel kan uppbringas från annat håll (subsidiariet), dels att det är individens personliga situation som beaktas.

De tre principerna förekommer sällan i renodlad form. Det finns glidningar mellan systemen, kanske särskilt vad gäller familjepolitik. I takt med ökad arbetslöshet och med problem för enskilda individer att etablera sig på arbetsmarknaden har det skett ett närmande mellan Socialvårds-, Socialförsäkrings- samt Försörjningsprincipen. Det är detta som brukar kallas "Medborgarlön" – en slags Medborgarförsäkring som ger alla en minimiförsörjning.

En jämförelse mellan länderna vad avser finansiering av sociala utgifter redovisas i tabell 4.

Tabell 4. Löpande sociala utgifter efter finansieringsformer i procentandelar.

1988	Sociala avgifter Arbetsgivare	Sociala avgifter Privat	Statliga medel	Övrigt
B	40.6	25.9	29.5	3.9
DK	8.04	4.4	80.3	6.9
D	41.0	30.3	25.5	3.2
GR	41.2	33.8	16.8	8.1
E	51.7	18.8	27.4	2.1
F	51.8	27.4	18.2	2.6
IRL	23.3	14.7	61.2	0.9
I	52.1	15.7	29.4	2.9
L	32.3	22.9	38.6	6.2
NL	32.7	36.0	14.5	16.9
P	49.7	20.8	24.9	4.7
UK	29.2	17.3	41.3	12.3
S	45	5.2	51.5	–

Källa: Neubauer, Lohkamp, Dienel, 1992, med data från Statistikbyrån för EG, Luxemburg sid. 5/17.

För Sverige: *Social trygghet i de nordiske land. Omfang, utgifter og finansiering*, 1990.

NOSOKO. *Nordisk Statistisk skriftserie*, nr. 58 (s. 212).

Tabellen visar på olika regimtyper. I Danmark, Irland och Storbritannien dominerar statliga bidrag. I Italien, Spanien, Portugal är avgifter från arbetsgivare den viktigaste finansieringsformen medan Holland, Grekland och Tyskland har en tämligen bred spridning i finansieringsformer, men staten står för den lägsta andelen. Högst andelar privata avgifter finns i Nederländerna, Grekland och Tyskland. Lägst andelar privat finns i Danmark och Sverige. I Danmark är över 80 % av de sociala utgifterna finansierade med skattemedel medan motsvarande andel i Sverige är 52 %. I Danmark finansieras endast 4,4 % av arbetsgivaravgifter mot 45 % i Sverige.

Finansieringsformerna är viktiga när det gäller att analysera familjepolitik ur ett kvinnoperspektiv. De är förknippade med makt och autonomi. Tex, då ekonomiskt stöd till ensamstående mödrar med barn huvudsakligen följer socialvårdsprincipen innebär det att kvinnans försörjning blir behovsprövad, vilket i sin tur innebär kränkande och patriarkal utsatthet. I den utsträckning som systemet bygger på individuell försäkring eller arbetsgivarförsäkring är ersättningen kopplad till prestation, dvs lönearbete och ersättning utbetalas när man har uppfyllt de regler som gäller för att man skall omfattas av försäkringen, tex att man skall ha varit anställd viss tid hos samma arbetsgivare, att man skall ha arbetat mer än deltid etc. Också det har det konsekvenser för kvinnans möjligheter att hävda sin autonomi.

Formerna för hur familjepolitiska åtgärder finansieras har således konsekvenser för vem som får pengar, hur mycket pengar vederbörande får och vilken form av autonomi och integritet som är förknippad med utbetalning av medel. Det är tex inte oväsentligt om det är modern eller hennes make som får medlen för familjens behov utbetalade till sig. Detta är av central betydelse för kvinnor och har direkta konsekvenser för kvinnorna i deras vardagliga verklighet i familjen. Det har inte minst konsekvenser för samspelet inom familjen, eftersom den som håller i pengarna också har ett övertag i makt.

Finansieringen av familjepolitiska åtgärder är i alla länder mycket varierad och det är svårt att ens urskilja nationella profiler. En orsak till att även enskilda åtgärder inom ett land finansieras via olika källor är att det successivt har skett en utvidgning av bidragen och att man har måst "snickra ihop" finansieringen för stunden (Neubauer, Lohkamp-Himmighofen, Diemel, 1992).

Bidrag i samband med barns födelse finansieras av sjukförsäkringar och förutsätter således att mödrarna har en sjukförsäkring via make eller eget förvärsarbete. Moderskapsledighet och, i anslutning därtill, moderskapsersättning utbetalas enligt försäkringsprincipen i Belgien, Tyskland, Frankrike, Grekland, Italien, Nederländerna. Det betyder att endast försäkrade mödrar (egen eller via makens) kan få ersättning. I

de flesta fall betalas bidragen av arbetsgivare. I flera fall kompletteras socialförsäkringarna med bidrag från staten. Danmark och Luxemburg följer försörjningsprincipen (i Luxemburg delvis behovsprövat). Vad gäller föräldraledighet och vårdnadsbidrag sker finansiering i förekommande fall mestadels över socialförsäkringen, sjukförsäkring eller genom direkta bidrag från arbetsgivare. Barnbidrag är dock i samtliga länder i praktiken nästan en universell förmån. Det finansieras ofta av både socialförsäkringssystemet (arbetsgivare) och staten. Barnomsorg är ofta samfinansierat med statliga medel och föräldraavgifter och i många fall också tillsammans med privata organisationer, typ kyrka. Dagmammor är mestadels privata och betalas privat. I några länder får föräldrar bidrag till kostnader för barnomsorg via skatteavdrag, t ex i Frankrike. Vad gäller inkomstbeprövade bidrag till familjer tas i de flesta fall hänsyn till inte bara kärnfamiljens ekonomi utan också till inkomstförhållanden i en vidare familjekrets, dvs föräldrars inkomster och ekonomi.

Diskussion av mödrapolitiken inom EG-länderna

Den fråga som jag har velat belysa i denna artikel är: Vad betyder moderskap för kvinnornas välfärd inom EG-länderna? Vilka rättigheter har mödrar som mödrar i sig och hur är dessa rättigheter konstruerade för att tillgodose kvinnans autonomi och integritet?

Utgångspunkten för min analys av mödrars välfärd är dels den grundläggande definition av välfärd som utgår från individen – dennes försörjningsförmåga, autonomi/integritet och personliga utveckling. Min syn på välfärd är förankrad i den svenska levnadsnivåundersökningens definition som urskiljer i huvudsak tre dimensioner – individens förfogande över materiella resurser, individens sociala förankring (sociala resurser) samt individens autonomi och politiska potential (politiska resurser).

Det empiriska underlaget i denna artikel är visserligen omfattande men ändå inte tillräckligt för att dra slutsatser om familjepolitikens konsekvenser för kvinnor i olika länder utifrån dessa tre välfärdsdimensioner. Min genomgång av systemen har dock givit ett underlag för att föra några principiella resonemang kring vad som är viktigt att ta fasta på i en analys av familjepolitiken som en del av välfärdspolitiken för kvinnor. Den ger också ett underlag för att bedöma hur utvecklingen inom detta politikområde gestaltas för kvinnor.

Familjepolitiken är en del av socialpolitiken. Den har vuxit fram ur ett behov av att säkra försörjningen för de familjer som skaffar barn och att också skapa motiv för att bilda familj. Den har också haft mo-

tivet att åstadkomma både horisontell och vertikal utjämning. Familjepolitiken formuleras vanligtvis i könsneutrala termer, men den har, liksom allt annat inom välfärdspolitiken, tydliga könspolitiska dimensioner (jfr tex Siim, 1988; Hernes, 1988). Huvuddelen av familjepolitiken riktar sig mot att stödja fäderna i deras försörjningsbörda. Barnbidrag, makabidrag och andra typer av familjebidrag eller kompensationer har sitt ursprung i en 'familjelöneprincip', vilket inneburit att gifta män skulle tjäna tillräckligt för att försörja sin familj – vårdande hustru och barn. Att skaffa barn sågs som en risk i familjeförsörjarens försörjning. De risker som barnanskaffning innebär för kvinnor har problematiserats i begränsad utsträckning i familjepolitiken. Ett undantag är Sverige och Danmark där både män och kvinnor har rätt till ledigt från arbetet med 90 % kompensation för inkomstbortfall.

Kvinnor i EG-länderna har under sent 80-tal och på 90-talet fått allt fler rättigheter i samband med moderskap och förvärvsarbete. Endast ett fåtal rättigheter innehåller dock ekonomisk kompensation. Det är rätten till arbete som skyddas men inte kvinnans ekonomiska självständighet. I stället skyddas hushållets ekonomi i form av traditionellt familjepolitiskt stöd, dvs barnbidrag, familjebidrag, skattereduktion för maka resp. för barn, bidrag till studerande barn. Bidragen utbetalas ofta till familjeförsörjaren och hustrun får be om pengar för sig och barnen. Härigenom likställs mödrarna med de understödsberoende barnen. På liknande sätt är skattereduktion för ökad försörjningsbörda också i huvudsak kopplad till mannen som inkomsttagare. Det är förmåner som han åtnjuter till gagn för henne och barnen. Familjen är den ekonomiska enheten och kvinnan är underordnad mannen som huvudförsörjare. Härmed befästs exploateringen av kvinnors obetalda arbete.

Man ges ett intryck av att utvecklingen återspeglar en övergångstid där man försöker sitta på två stolar samtidigt – att stödja kvinnors förvärvsarbete och att stödja den traditionella familjen. I jämförelsen mellan länderna framstår Tyskland som ett intressant exempel på en sådan motsägelsefullhet. Det är det av EG-länderna som ger längst föräldraledighet och störst total kompensation – också i jämförelse med Danmark. Det är det land som erbjuder flest rättigheter till förvärvsarbete för mödrar. Allt detta motverkas dock av skattesystemet, som favoriserar hemmafruar och av den bristfälligt finansierade och utbyggda barnomsorgen. I Danmark finns lika många rättigheter för förvärvsarbete för mödrar, men skattesystemet premierar inte hemmafruar, föräldraledigheten är kort, men rejält kompenserad och barnomsorgen är subventionerad och väl utbyggd. I Tyskland subventioneras barnomsorg till hushållen via skattereduktion. I Danmark subventioneras barnomsorg via skatter och sociala avgifter. Frankrike liknar Tyskland, men med den stora skillnaden att barnomsorgen är relativt väl utbyggd och

subventionerad, att lång föräldraledighet kan beviljas men utan kompensation. Trots sina relativt höga sociala utgifter till familjen framstår Storbritannien som ett extremt exempel, där skattesystemet ger incitament för mödrars förvärvsarbete men de har mycket få rättigheter och barnomsorgen, åtminstone för barn under 4 år är varken subventionerad eller utbyggd.

Sverige är som Danmark, men med den stora skillnaden att föräldraledigheten är betydligt längre. Sverige skiljer sig från Danmark och från övriga Europa genom att födelsetalen har stigit under 80-talet. Detta har skett samtidigt som yrkesverksamheten bland kvinnor ligger på den högsta nivån i västra Europa. Vilken betydelse har familjepolitiken haft för ändrade födelsemönster i Sverige? Undersökningar pekar i riktning mot att utbyggnaden av föräldraförsäkringen, utbyggnad av subventionerad barnomsorg och deltidsarbeten kan förklara en stor del av de ändrade födelsemönstren i Sverige.

Utfallet av familjepolitiken för kvinnor beror således på en kombinerad effekt av beskattningssystem, finansiering av barnomsorg samt stöd till förvärvsarbete föräldrar och barn- eller studiebidragens konstruktion och nivåer. Många mödrar i Europa förvärvsarbetar under hårda villkor. Det har framgått av redovisningen ovan att de flesta länder har försäkring som grundläggande princip i familjepolitiskt stöd. Oftast handlar det om social försäkring och ofta i kombination med behovsprövning. Det prekära i detta framgår tydligt när man studerar ensamstående mödrar. Många av dem är frånskilda och har som gifta varit försäkrade indirekt på makens arbete, men har inte själva kunnat kvalificera sig för ett försäkrat arbete. Vid arbetslöshet eller sjukdom blir de hänvisade till socialbidrag för sin försörjning, dvs behovsprövat understöd. Många kvinnor hamnar i onda cirklar därför att reglerna gör att de förlorar stöd om de lyckas skaffa sig inkomster över en viss (oftast mycket låg nivå).

Socialförsäkringssystemen är knutna till yrkesverksamhet och arbetsgivaravgifter. För att få en bild av hur täckande dessa system är i olika länder måste man ha en mycket detaljerad bild av hur reglerna i systemen är utformade för att få en uppfattning om under vilka betingelser som försäkringarna faller ut. Klart är emellertid att när gifta kvinnor kommer i åtnjutande av indirekta försäkringsförmåner är det främst utifrån makens försäkrade jobb, som en kompensation för hans ökade försörjningsbörda. Moderns försäkring mot inkomstbortfall för att hon inte kan försörja sig själv är dock i liten utsträckning tillgodosedd. Klart är också att i många länder utgör hemarbete inte grund för försäkring. Även för kvinnor som har ett försäkrat jobb, avbryts försäkringen när de lämnar förvärvsarbetet för att vårda barn eller anhöriga. Härmed faller kvalificering för ålderspension och arbetslöshet. I många länder

har detta problem delvis rättats till, åtminstone under den tid som man har rätt till föräldraledighet. Text i Tyskland ges numer ett erkännande av vård av barn, och man menar att arbete i hemmet i princip skall kunna betraktas som försäkringsgrundande (Bieback, 1992).

Ett annat problem är att bidrag knutna till försäkring behövsprövas. Så text menar Bieback att bidrag till beroende hustru faller bort om hustrun tjänar egna pengar över en viss inkomstnivå, som kan vara mycket lågt satt. Han exemplifierar med Storbritannien där regeln säger att mottagaren skall vara heltidsvårdande 35 timmar per vecka och bidraget faller bort om mottagaren tjänar mer än 12 pund i veckan, dvs 120 kr. På liknande sätt fungerar regler för behovsprövade socialbidrag. Det problematiska kanske inte är reglerna i sig, men problemet är när gränsen för att vara berättigad till bidrag sätts så långt att mottagaren av stöd inte vågar riskera att förlora bidragen. Det innebär text att man avstår från att ta tillfälliga jobb som skulle hjälpa en att bygga upp en mer stadigvarande relation till arbetsmarknaden. Eftersom de flesta bidrag inte täcker de verkliga levnadsomkostnaderna har många ett behov av att förstärka sin inkomst med lönearbete (Bieback, 1992). Härigenom förstärks diskrimineringen av kvinnor som självförsörjande och i deras möjligheter till yrkeskarriärer med konsekvenser för hela livsloppet.

Problemet med kvinnors försäkringsskydd har uppmärksamrats i debatten i flera länder under senare år. Inte minst i anslutning till ett ökat antal vårdbehövande gamla har insikterna om ett försäkringsskydd för "risken" att behöva träda in som vårdande blivit uppenbar. Den vårdandes försäkring mot inkomstbortfall och mot förlust av försäkrade förmåner är ett problem som särskilt drabbar kvinnor. Problemet är också uppenbart i samband med risken att skilja sig eller att bli en ogift mor, som inte ges möjlighet att försörja sig med eget arbete.

Dessa problem hänger intint samman med den förändrade familjestrukturen som följer ett likartat mönster överallt i Europa och den industrialiserade världen. Det är främst det individuella lönearbetet som är grunden för individers försörjning. I takt med att arbetsmarknaderna förändras mot ökad osäkerhet för både män och kvinnor och ger upphov till arbetslöshet, ökade deltidsarbeten och oförsäkrade arbeten spetsas problemen till ytterligare. Detta problem är f. ö. inte bara ett specifikt kvinnoproblem. I framtiden kanske allt fler män får se sig vara beroende av att hustrun har ett arbete och att de måste försäkras som hemmavarande fäder. För kvinnor bör det framstå som uppenbart att de inte skaffar sig barn förrän de har etablerat sig på arbetsmarknaden med ett väl försäkrat jobb.

I ett antal länder har problemet med vem som mottar stödet kommit att uppmärksammas. I ökad utsträckning ses nu den vårdande som den

som pengarna skall utbetalas till och regler ändras (Bieback, 1992). Spelar detta någon roll? Är det viktigt vem i familjen som får stödet utbetalat till sig när det ändå är familjen som har glädje av ökade resurser? Ja, det är viktigt med tanke på maktfördelningen mellan könen i familjen. Ekonomiskt beroende samvarierar med mindre makt i familjen, att kunna fatta ekonomiska beslut, eftersom detta är kopplat till hur mycket var och en bidrar med till familjens inkomst (Orloff, 1992). En svag förhandlingsposition i familjen ger också en svag förhandlingsposition på arbetsmarknaden. Det skapar ett beroende och kringkär möjligheten att lämna ett otillfredsställande äktenskap. Fördelning av inkomst, resurser och arbete inom familjen beror på makt och inte bara på välvilja och delade intressen (Hobson, 1990; Pahl, 1989). Ju mer politiken går i riktning mot en avgiftsbaserad finansiering av service desto mer kommer hushållets inkomstsituation i blickpunkten. Avgifter kommer att baseras på hushållets gemensamma tillgångar, vilket riskerar att spetsa till förhandlingar om värdet av vars och ens insatser (resursmobilisering) i familjen och vad man skall betala resp inte betala för. Syftet är ju att öka kostnadsmedvetandet i familjen. Genom att ge generella och icke könsriktade bidrag till familjerna kommer man att överlåta åt partnern att själva göra upp om arbetsfördelning m.m. Då blir det den patriarkala könsordningen som gäller – dock under sken av det fria valet. Vårt intresse måste fokusera dels den sociala organiseringen av omsorg och hemarbete (utifrån könslig arbetsfördelning), men också i vilken utsträckning stater intervenerar direkt i maktrelationer mellan män och kvinnor i familjen, på arbetsmarknaden, offentliga platser.

Familjerätten har i de flesta moderna industristater givit kvinnor och män en jämställd status i äktenskapet. Inom familjepolitiken finns fortfarande en patriarkal grundsyn på arbetsfördelningen mellan kvinnor och män som befäster kvinnors position som beroende och underordnade. Kring denna grundsyn har stater byggt upp regelverk och ekonomiska bidrags- och skattesystem som förutsätter omfattande byråkratier. De stora bidrags- eller skatteavdragssystem som den traditionella familjen bygger på kostar pengar att hantera. Att kvinnor är förlorare i de flesta av de existerande systemen har påtalats i en strid ström av skrifter de senaste decennierna. En utvärdering av olika system och dess ekonomiska utfall för samhäll, hushåll och individ skulle kanske visa att inte bara kvinnor utan också skattebetalare förlorar på nuvarande system.

NOTER

¹ Mina huvudsakliga källor för vilka regler som gäller är: Neubauer, Erika; Lohkamp-Himmighofen, Marlene; Diemel, Christiane (1992), *Vergleichende Analyse Der Familienpolitischen Fördersysteme In Der Europäischen Gemeinschaft*. Gesellschaft Für Familienforschung. Bonn. Dumon, Wilfried (1990), *Family Policy in EEC countries*. Commission of the European Communities. Luxembourg: Office for Official Publications of the Eu-

ropean Communities. Dumon, Wilfried (1993), *National Family Policies in EC-Countries in 1991*. European Observatory of national Family Policies. Directorate General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs. *Families and Policies. Evolutions and Trend in 1989–1990* (1991), European Observatory on National Family Policies. Commission of The European Communities. Brussels.

² Detta avsnitt bygger, då inget annat nämns, på Neubauer, Erika; Lohkamp-Himmighofen, Marlene; Dienel, Christiane (1992).

REFERENSER

Arbetskraftsundersökningen (1992). Statistiska Centralbyrån.

Bernhardt, Eva (1992), *Working parents in Sweden: An example for Europe?* Stockholm *Research Reports i Demography*, nr 66.

Bieback, Karl-Jürgen (1992). 'Family Benefits: The New Legal Structures of Subsidizing The Family. A comparison of Australian, British and German Social Security Systems', *Journal of European Social Policy*. Vol 2, Number 4: 239–254.

Björnberg, Ulla (1992). 'Parenting in transition: an introduction and summary', i Björnberg, Ulla (ed) *European parents in the 1990s. Contradictions and comparisons*. Transaction, New Brunswick.

Dumon, Wilfried (1990). *Family Policy in EEC countries*. Commission of the European Communities. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Dumon, Wilfried (1993). *National Family Policies in EC-Countries in 1991*. European Observatory of national Family Policies. Directorate General for Employment, Industrial Relations and Social Affairs.

Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press.

European Social Charter. Conclusions XI (1989). Committee of Independent Experts of the European Social Charter. Council of Europe. Strasbourg.

Frauen in der Bundesrepublik Deutschland (1992). Bundesministerium für Fraune und Jugend, Bonn.

Families and Policies. Evolutions and Trend in 1989–1990 (1991). European Observatory on National Family Policies. Commission of The European Communities. Brussels.

Gustavsson, Siv (1991). 'Ekonomisk teori för tvåförsörjarfamiljen', *Ekonomisk Debatt* no 6.

Hernes, Helga (1988). 'The Welfare State Citizenship of Scandinavian Women', i Kathleen B and Jónasdóttir, Anna G (red). *The Political Interests of Gender*. Sage, London.

Hobson, Barbara (1990). 'No Exit, No Voice: Women's Economic Dependency and the Welfare State', *Acta Sociologica*, Volume 33, No. 3.

Jaeckel, Monica; Tüllmann u. a. (1989), *Mütter im Zentrum*, Mütterzentrum, Deutsches Jugendinstitut, München.

Kahn, Alfred & Kamerman, Sheila (1991). *Government Expenditures for Children and their Families in Advanced Industrialised Countries 1960–1985*. Innocenti Occasional Papers. UNICEF, Florens.

Land, Hilary (1993), 'The Domestic Basis of National Welfare'. Inlägg vid internationell konferens *Welfare, whose responsibility?* i London, Thomas Coram Research Institutet, Londons Universitet.

Lone Parent-Parent Families. The Economic Challenge (1990). *OECD Social Policy Studies no. 8*. OECD, Paris.

Naegele, Gerhard, Heinemann-Knoch, Marianne, Hollstein Betina, Korte, Elke, Niederfranke, Annette, Reichert, Monica (1992). 'Armut in alter: Zur Lebenslage ökonomisch unterversorgter älterer Frauen', *Theorei und Praxis der sozialen Arbeit*, no 10.

- Neubauer, Erika; Lohkamp-Himmighofen, Marlene; Dienel, Christiane (1992). *Vergleichende Analyse Der Familienpolitischen Fördersysteme In Der Europäischen Gemeinschaft*, Gesellschaft Für Familienforschung, Bonn.
- Neubauer, Erika; Lohkamp-Himmighofen, Marlene; Dienel, Christiane (1992). *Zwölf Wege der Familienpolitik In Der Europäischen Gemeinschaft – Eigenständige Systeme Und Vergleichende Qualitäten?* Gesellschaft Für Familienforschung, Bonn.
- Pahl, Jan (1989), *Money and marriage*. Mac Millian, London.
- Orloff, Ann Shola (1992). 'Gender And The Social Rights of Citizenship: State Policies and Gender Relations in Comparative Perspective', Department of Sociology, University of Wisconsin (Opublicerat paper, presenterat vid konferens om *Comparative Studies of Welfare State Development*, Bremen 1992).
- Palme, Joakim (1993), 'Rätten till en tryggad ålderspension', Särtrycksserie nr 388. Institutet för Social Forskning, Stockholm.
- Särtryck ur De ekonomiska trygghetssystemen – i ett historiskt och internationellt perspektiv. Försäkringskassförbundet: FKF Debatt.
- Roll, Joe (1989). *Lone Parent Families in the European Communities*. Final Report, Family Policies Study Centre, London.
- Siim, Birte (1988). 'Towards a Feminist Rethinking of the Welfare State', i Jones, Kathleen B and Jónasdóttir, Anna G. (red.) *The Political Interests of Gender*, Sage, London.
- Social trygghet i de nordiske land. Omfang, utgifter og finansiering 1990*. NOSOKO Nordisk Sosialstatistisk Komité, 1992.
- Wennemo, Irene (1992). 'The Development of Family Policy: A comparison of Family Benefits and Tax Reductions for Families in 18 OECD Countries', *Acta Sociologica*, Vol. 35, No. 3.

SUMMARY

Ulla Björnberg

Family Policies in the EC-countries from a female perspective

The purpose of this article is to problematize the family policies in the EC-countries from a female perspective. The article emphasizes the family policies as motherhood policies in the twelve EC-countries. In my examples, I have focussed particularly on the phase of childbirth and the care for small children in the family cycle. My interest is to analyze the implication of the family policies for women's life chances, integrity and autonomy.

In the article, an overview of the rules that afflict mothers' possibilities to be employed and attain autonomy is presented. A majority of the EC-countries have introduced separate taxation between spouses with the motivation to stimulate women's employment. Many rights concerning possibilities to conciliate employment and family have been introduced in the EC-countries during the late 1980's and the early 1990's. The rule systems are difficult to grasp and appear to work in the opposite direction in their consequences, which renders comparisons between the countries more difficult. Many questions can be asked concerning the joint effects of the taxation system, allowance regulations and rights concerning possibilities to conciliate employment and family for women in different social strata respectively, and detailed studies of how the rule systems work for these women in different social strata are required.

A general conclusion is that mothers are nowadays granted the right to employment and the right to keep it when they have children. Men have almost in all EC-countries received extended possibilities to take leave in connection to their becoming fathers. Simultaneously, married/cohabitant women's economic dependence on men is asserted/reinforced by tax-systems, allowance regulations and shortages of child care.

I also stress the need to study rules within the different social security systems in detail.

This becomes particularly relevant when one studies women, since social security systems are based on paid work. Since women have salaried work on odder premises, they run the risk of not qualifying for support or not being insured at all.

In the article, I argue the family policies shall be directed more particularly towards the problems of the women and the children in the families. The gender-neutral perspective that in most cases is pre-dominant is in fact a male perspective. It is chiefly mothers who put the most effort and time into families. It is mothers that *de facto* have the main responsibility for the children in the family. Therefore it is also essential that the family policies more consciously proceed to strengthen the women's (and the children's) position and direct measures towards the problems that mothers have in families.

Pyramider eller horisontella nät?

Kreativitet, kompetensutveckling och prestationskrav i olika slags industriella produktionssystem

CHRISTIAN BERGGREN

Inst. för Arbetsvetenskap, KTH

STAFFAN LAESTADIUS

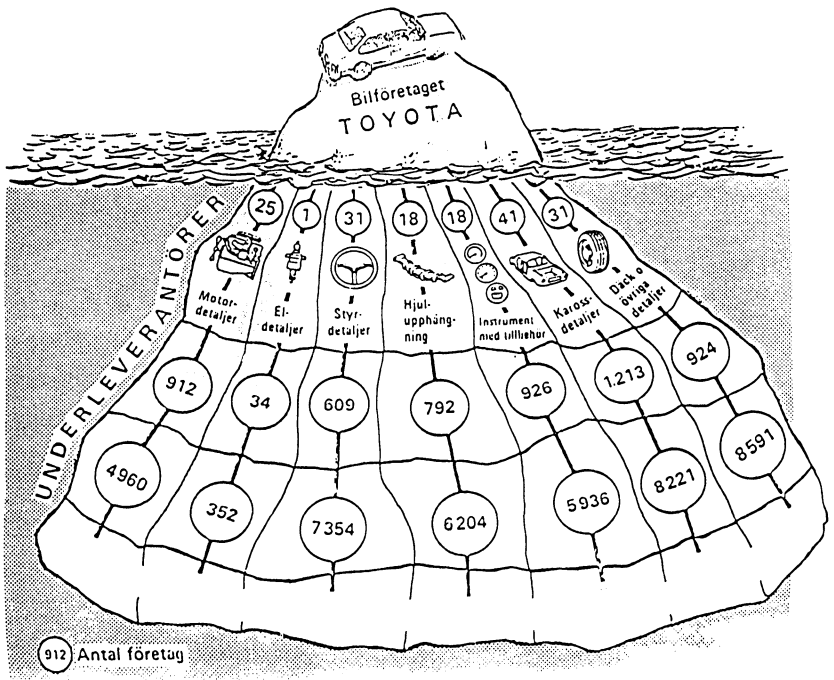
Inst. för Ind. ekonomi och organisation, KTH

1. Pyramiden: Den paradigmatiska formen i japansk industri

Under senare år har det internationella intresset för ”industriella sammanflätningar” och fasta relationer mellan tillverkare och leverantörer vuxit kraftigt, från att tidigare främst ha uppmärksammats av specialister inom industriell inköps ekonomi och marknadsföring. En viktig orsak till detta breda intresse är expansionen av japanska bilföretag vilka är baserade på mycket omfattande strukturer av underleverantörer. Dessa företag är organiserade i vertikala pyramider, med ett fåtal komponent-specialister i toppen, därunder ett stort antal sekundära underleverantörer, vilka i sin tur betjänas av ett ännu större antal tertiära leverantörer. Se figur 1. Särskilt i pyramidens topp präglas relationerna av långsiktighet och intimt samarbete, men också av betydande stress och intensiv konkurrens.

En annan viktig orsak är, paradoxalt nog, de tendenser till *försvagning* av den traditionella, på massproduktion inriktade industriorganisatoriska modell – av en del benämnd ’fordism’ – som uppmärksammats av flera forskare på området. Mest bekant i den vildvuxna litteratur som förekommer på detta område är förmodligen Piores & Sabels *The Second Industrial Divide* (1984). I denna artikel avser vi att, mot bakgrund av en genomgång av litteraturen på området, peka på en del problem som aktualiseras genom dessa delvis motsägelsefulla fasta relationer och även antyda en del forskningsmöjligheter.

En forskningsresa till **Japan** 1984 gav en av författarna en tidig möjlighet att studera strukturella beroenden och de hierarkiskt skiktade arbetsförhållandena i de japanska pyramiderna (se tex Berggren & Tsukaguchi, ”Toyota – bara toppen på ett stort isberg”, *Ny Teknik* 1985:24; Berggren ”Trycket hårdnar på Japans arbetare”, *Ny Teknik* 1985:25). Numera existerar en mycket rikhaltig litteratur om ”manufacturer-supplier relationships” i japansk bilindustri. Ett standardverk är Michael Smitkas *Competitive Ties* (1991). En rad forskare har visat att dessa hårt strukturerade underleverantörspyramider har stor betydelse inte

Figur 1. Toppen av isberget, enligt en undersökning av MITI, c. 1980.

bara för konkurrenskraft, teknisk nivå och produktutveckling, utan också för arbetsmarknadssegmentering, arbetsförhållanden och prestationspress. Carl le Grand presenterade i rapporten *Underleverantörssystem och arbetsmarknadssegmentering – några särdrag i den japanska industrins organisering* (1985) ett omfattande material om skillnaderna i löne- och anställningsvillkor mellan olika företagskategorier, medan Richard Wokutch's *Worker Protection, Japanese Style* (1992) dokumenterar stora skillnader i olycksrisker och arbetsskador mellan bilföretagen och deras underleverantörer. Masayoshi Ikeda fokuserar de dynamiska industriella aspekterna i *Development networks in the automobile-industry – new developments* (1991). Dessa står också i centrum för MIT:s underleverantörsspecialist, Richard Lamming, som i en studie för australisk komponentindustri emellertid också betonar det hårda prestationstrycket (Lamming 1990:15): "This stress /to perform without fault/ is very great and appears to be a critical feature of the relationship: Excellent performance is not achieved without constant pressure which leads to constant stress in the working pattern."

Den japanska bilindustrins effektivitet har stimulerat debatt och forskning om underleverantörsrelationer i **amerikansk** bilindustri. Nyligen publicerade Sue Helper (1991) resultaten av en omfattande sur-

vey-undersökning i artikeln "How Much Has Really Changed between U.S. Automakers and Their Suppliers?". Enligt Helper har amerikansk bilindustri traditionellt präglats av exit-relationer, där lägsta pris avgör och en missnöjd part väljer en annan köpare respektive leverantör. Grundfrågan är om dessa relationer håller på att förändras till vad Helper, efter Hirschman (1970), kallar ett voice-system, där parterna tillsammans löser problem och utvecklar i stället för att bryta relationen. Sådana voice-relationer präglar centrala nätverk i japansk bilindustri och har framställts som mycket eftersträvarvärda för USA-företagen. Bl a visar Helper's studie att de leder till en betydligt högre investeringsnivå än i exit-relationer. Av avgörande betydelse för att de skall utvecklas är långsiktighet och förtroendeuppbyggnad, snarare än "markert opportunist", dvs utnyttjande av marknadsposition för att nå kort-siktiga ekonomiska fördelar. Rabaldret kring GMs nye globale inköpschef Ignacio Lopez som i juni 1992 förklarade alla kontrakt öppna för omförhandling och krävde drastiska prissänkningar, antyder att det knappast är fråga om en rätlinjig övergång till förtroendefulla och samarbetsinriktade förbindelser (*Automotive News* 1992, June 8: "Cost is king now for GM supplier business"; August 3: "Supplier buzz over 100 days of Lopez"; August 10: "GM suppliers decry bid tactics"). Lopez har tidigare arbetat för GM Europe och anses ha bildat skola för Saab Automobiles nya inköpsfilosofi.

Frågan om nya relationer mellan tillverkare och leverantörer får i Nordamerika en särskild skärpa genom närvaron av de japanska bilföretagens etableringar där, s. k. transplants, vilka har följts av över 300 "supplier transplants". I den mån de japanska företagen använder lokala leverantörer prövas de mycket noggrant och får anstränga sig hårt för att förbättra sina kvalitetsresultat. Som vi kunde notera under en studie av japanska transplants i USA (Berggren, Björkman, Hollander 1991) innebär detta inte automatiskt tryggare villkor eller högre arbetskvalitet på de utvalda leverantörsföretagen. Detta understrykes också av Sveriges Tekniska Attachéers rapport från japanska fabriker i Storbritannien (1991), som bl a beskriver den mycket hårda och ryckiga arbetstakten hos en av Nissans "lokala" underleverantörer. Den amerikanska debatten och forskningen om nya leverantörsrelationer har i mycket liten utsträckning diskuterat hur dessa påverkar arbetets villkor.

Omvandlingen av underleverantörsstrukturer pågår med full kraft också i Europa. I **Frankrike** har, som Marceau (1989) visar, denna utveckling stimulerat intresset för såväl produktionskedjor (*filière*), som för utveckling av partnerskap (*partenariat*). **Tyskland** har sannolikt den mest omfattande underleverantörssektorn i Europa. Flera institut, däribland Institut Arbeit und Technik i Gelsenkirchen och ISF, Institut für Sozialforschung i München, har startat omfattande undersökningar av

vad denna "rationalisering av den logistiska kedjan" får för konsekvenser för företag och anställda (Altmann m fl 1986, Doleschal 1991, Sauer 1991). Även i **Australien**, där såväl Toyota som Mitsubishi, GM och Ford har tillverkning, äger dessa frågor stor aktualitet. Inom industrin sker en förändring från "holländsk auktion" (lägsta anbud får ordern) till långsiktiga, men samtidigt mycket kravfyllda, leverantörsrelationer. Denna process har djupt motsägelsefulla effekter enligt en undersökning Christian Berggren utförde 1992, *Changing buyer-supplier relations in the Australian automotive industry. Innovative partnerships or intensified control?* (Berggren 1992). Leverantörernas position uppgraderas, samtidigt som bilföretagens kontroll över dem intensifieras. De selekteras noga och betygsättes löpande. Toyota har sålunda ett system för månadsvis poängsättning av varje leverantörs kvalitet, pris, leveransprecision, teknisk support och management. Bilföretagen erbjuder längre kontrakt men kräver i gengäld kontinuerliga prissänkningar och totalt öppna böcker med detaljerad redovisning av alla poster. Inom de komponenttillverkande företagen effektiviseras arbetsorganisationen, processkontrollen utvecklas och flexibiliteten förbättras, men utrymmet för eget beslutsfattande minskar kraftigt. Det gäller särskilt produktinnovationer, där såväl de japanska som amerikanska företagen går mot en internationellt standardiserad design.

2. "Spot market" eller "trust"?

De mer grundläggande frågor som denna globala utveckling mot nya tillverkar-leverantörsrelationer ställer har stimulerat en betydande forskning om förbindelser mellan företag; förbindelser som varken fångas av ortodox nationalekonomisk teori eller dess transaktionsekonomiska utvidgning. I litteraturen om multinationella företag finns det sedan länge studier över tendenser till nya "federativa" organisationsmönster baserade på teknologi/kunskap/information snarare än ägande (Laestadius 1980). På senare år har den empiriska bilden av dessa nya relationer blivit tydligare. Intressanta bidrag har givits av holländaren Jan Hagedorn i uppsatserna *Partnering and Reorganization of Research and Production* (i Gidlund & Törnqvist 1990) och *Strategic Partnering and Technological Cooperation* (i Dankbaar m fl 1990). Ett viktigt område i denna forskning är betingelserna för framväxt av förtroende (*trust*) mellan företag och inom företag. Bl a Edward Lorenz har utifrån fransk empiri utvecklat en intressant analys av vilken typ av samspel mellan medelstora beställare och små underleverantörer som skapar förutsättningar för den icke-ekonomiska kategorin förtroende (*Neither Strangers nor Friends*, Lorenz 1988). Detta tema utvecklar han senare också för partsrelationerna inom företag. När dessa möter alltmer föränderliga mark-

nader blir det svårare än tidigare att entydigt reglera anställningsvillkoren i heltäckande kontrakt. Risken ökar för opportunistiskt beteende från endera parten. Alternativet är att utveckla en bas av förtroende, vilket enligt författaren kan ske genom avsiktliga handlingar (*Trust as a Self-Fulfilling Belief: Shop floor Industrial Relations in France and Germany*, Lorenz 1991).

Denna forskning ställer, utan att uttala det, frågan om hur kapitalismen som ekonomiskt system egentligen fungerar. På ett paradoxalt sätt finns här en strukturlikhet i neoklassiska och marxistiska synsätt. I neoklassisk teori reduceras kapitalismens relationer till en "spot market", en torghandel eller aktiebörs, där ansiktslösa och atomistiska aktörer träder inför varandra i ekonomiskt kalkylerade och trolösa möten utan historia. Detta perspektiv på aktörsbeteendet under kapitalismen präglade i hög grad också Marx' synsätt, hans intresse för ekonomins långsiktiga dynamik till trots. En liknande syn på "marknads-hushållningen" tycks fö föresväva många av reformatörerna i Östeuropa, och framväxten av sådana former anges ofta som de tydligaste tecknen på en ny postkommunistisk blomstring. Forskningen kring nätverk, förtroendebildning och leverantörsrelationer, fr a i tekniskt komplexa industribranscher ger en bild av det ekonomiska systemet som är anmärkningsvärt annorlunda. Långsiktighet och historisk utveckling av förbindelser mellan företag i en successivt ökande ömsesidighet, som inte kan reduceras till kontrakt och rent ekonomiskt utbyte, synes i hög grad präglade kapitalismens uthålligt dynamiska kluster. I innovationslitteraturen finns fö rader av exempel på hur ny teknik och nya produkter utvecklas, inte endast inom enskilda företag, utan även i ett omfattande samspel mellan företag, t ex genom täta relationer mellan brukare och tillverkare. Kanske kan man, med en variation på Chandlers gamla tema, hävda att den industriella dynamiken äger rum i *spänningen mellan rörliga marknader och stabila kluster* och att den nyliberala fixeringen vid marknads transaktioner som vi bevittnar i Östeuropa, och inte enbart där, löper risk att offra den långsiktiga industriella dynamiken till förmån för en kortsiktig effektivitet i resursallokeringen.

Även i de fall där idealet i industriell inköpsfilosofi förefallit vara "den holländska auktionen", dvs korta relationer ensidigt baserade på pris, så har verkligheten ofta varit annorlunda. Det visade t ex studien av underleverantörsrelationer i australisk bilindustri, som långt före "det japanska modet" präglades av en påfallande stabilitet och långsiktighet. Bilföretagen hade i praktiken mestadels använt samma leverantörer i decennier, men utan att någonsin skriva några långa kontrakt eller medvetet dra nytta av sina fasta förbindelser. (Se Berggren 1992.) Det sena 80-talets förändringar innebar en strävan att göra bindningarna mer explicita och transparenta, men framför allt mer dynamiska och

krävande efter konceptet ständig förbättring och kontinuerliga prissänkningar. Ur analytisk synvinkel finns det således anledning att uppmärksamma att framväxten av stabila kluster inte nödvändigtvis – och kanske inte heller huvudsakligen – har en direkt koppling till aktörernas rationellt kalkylerade val mellan ”exit-” och ”voice-strategier” av den typ som t ex Sue Helper (1993) diskuterar. Detta blir än tydligare vid studiet av sk industriella distrikt.

3. Ett horisontellt perspektiv – de italienska distrikten

Den japanska typen av industriella nätverk är en hierarkisk och vertikal struktur, där de dominerande, stora företagen i toppen historiskt har stått för initiativ, krav och kontroll över medelstora och mindre företag. Tidigare västerländsk forskning om industriell samverkan, bl a den svenska nätverksforskningen (se nedan), har mer betonat horisontella och komplementära relationer med ett betydande inslag av ömsesidig kontroll. Michael Piore och Charles Sabel (1984) har förtjänsten av att vara bland de första i den moderna internationella diskussionen att lyfta fram ett radikalt annat mönster för relationer mellan företag, de italienska industriella distrikten. Dessa distrikt, som är geografiskt synnerligen förtätade, består vanligen av ett stort antal små och medelstora företag, som samarbetar i olika sammanslutningar, t ex för internationell marknadsföring och utbildning men samtidigt konkurrerar intensivt. Rollerna som leverantör respektive ”tillverkare” är ofta flytande, den sociala mobiliteten är hög, och produktutvecklingen intensiv. Piore/Sabel diskuterade främst textildistrikten.

I Porter's verk *The Competitive Advantage of Nations* (1990) fångas den framväxande litteratur som visar att industriella distrikt i denna mening inte är begränsade till textil och konfektion utan omfattar en rad olika produkter – keramiska plattor, skidpjäxor, juvelerararbeten, designtjänster, möbler, förpackningsmaskiner. (Se figur 2.) I boken analyseras de förhållanden som skapar dynamiken i dessa distrikt – krävande kunder, långsiktigt ägarengagemang, intensiv rivalitet – och det betonas att framgångsrika distrikt utvecklar djupa kluster vilka innefattar såväl producenter av råmaterial och produktionsutrustning som leverantörer av nyckeltjänster, t ex design. Porter framhäver också betydelsen av ”selektiva nackdelar” (”selective factor disadvantages”) som innovationsdrivande krafter. Det kan vara brist på vissa råmaterial som driver fram nya processer och alternativa konstruktioner eller stigande lönekostnader, vilket leder till utveckling av mer automatiserad tillverkning, mer sofistikerade produkter och sökande efter nya marknader. Porters

diamant ("factor conditions", "firm strategy and structure", "demand conditions" samt "related and supporting industries") har förvisso ek-
lektiska drag. Emellertid ger den en god utgångspunkt för reflektion
över den industriella dynamik som visat sig svårfångad och ofta stridan-
de mot vedertagna föreställningar.

De italienska småföretagsdistrikten har mött ett stort intresse i Europa;
på senare tid också i Sverige, där exempelvis den svenska kompetensut-
redningen uppmärksammat den italienska småföretagsstrukturens särart
(Peter Docherty och Cristiana Wall, *Kompetensutveckling och småföretag i Italien*, 1991). Också Sveriges Tekniska Attachéer har rapporterat
om de italienska industriella distrikten. De svårigheter som traditionell
ekonomisk teori haft att analysera denna industriella dynamik (precis
som den haft svårigheter att fånga in betydelsen av och villkoren för
framväxt av långsiktigt förtroende mellan företag) har nyligen studerats
av Staffan Laestadius (1992). Inte minst Alfred Marshall brottades med
att försöka integrera en analys av den industriella dynamik som "ligger

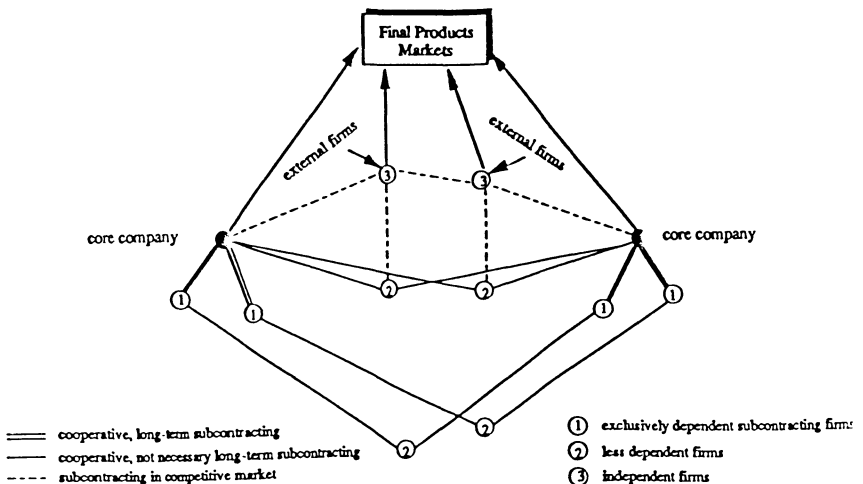

Figure 2. Geographic Concentration in Selected Italian Industries. Porter, 1990:155.

i luften” i de industriella regionerna med ekonomisk teori, dvs med att förena ett ”kreativt” med ett ”allokativt” perspektiv.

Den italienska ekonomin har en dualistisk karaktär, där det jämsides med de dynamiska ”distrikten” existerar sektorer, t ex bil- och kemi-industrin som är helt dominerade av koncentrerade storföretag. Bl a Vittorio Capecchi (1991) har visat att de industriella nätverken skiljer sig fundamentalt mellan dessa två ekonomiska världar. En kritisk studie av ”small-scale industrialization” i Italien (*Made in Italy*, Blinn 1990), har understrukt såväl de historiska rötterna som de ekonomiska begränsningarna för de industriella distrikten. Capecchi, liksom många andra hävdar emellertid med emfas att ”industriella distrikt” av liknande typ går att finna i hela Europa – men det gäller att förstå deras nationellt givna karaktär och att systematiskt utforska dem. Jämförande studier mellan regioner i Italien, Frankrike och södra Tyskland är ett viktigt inslag i denna växande forskning kring horisontella industriella nätverk. En betydande forskning finns också i Danmark.

Samtidigt som europeiska underleverantörssystem omformas efter japansk förebild har japanska forskare inspirerats av den europeiska debatten om horisontella företagsrelationer. Kuriyama (1989) är en av dem som hävdar att dominansen för de slutna, vertikala modellerna (a la Toyota) håller på att minska och att nya, komplexa horisontella mönster nu tar form. Se figur 3. Dessa ser han som mycket betydelsefulla för att övervinna den hierarkiska modellens begränsningar: de stora skillnaderna i anställningsvillkor mellan kärna och periferi och JIT-systemets rigida, centrala styrning av underleverantörernas produktionsschemata och arbetstider.

Source: Kuriyama 1989

Figure 3. The new diversified interfirm networks in Japan.

4. Den svenska forskningen: Kluster och nätverksansats

Sverige har en tradition av såväl nationalekonomisk som företagsekonomisk forskning om industriella nätverks betydelse i den ekonomiska utvecklingen. En klassisk studie är Erik Dahméns *Svensk industriell företagverksamhet* (1950), som främst betonar kopplingarna i stora industriella system. Företagsekonomer i Uppsala har under en längre tid analyserat industriella relationer utifrån ett nätverksperspektiv, där den empiriska utgångspunkten för analysen är det förhållandet att företag i hög utsträckning tenderar att ha mycket fasta förbindelser med såväl kunder som leverantörer. En tidig bok som lyfte fram denna ansats är Hägg och Johansson (1982) *Företag i nätverk*. Den var inspirerad av det tidiga 80-talets struktur- och krisdebatt och presenterade framför allt studier från stål- och skogsindustrin. Uppsala-ekonomerna har vidareutvecklat sin nätverksansats i forskning kring industriell marknadsföring och internationalisering. I det viktiga bidraget *Managing the Internationalization Process* (1989) har Mats Forsgren understrukit att inte heller i detta sammanhang, när företag väljer mellan olika sätt att utnyttja sina innovationer utomlands, så möter de några marknader med anonyma aktörer. Utlandsstrategin (form och omfattning av investeringar etc) bestäms av företagets position i det aktuella landets industriella nätverk. Ju mer svenska företag blivit etablerade i sådana utländska nät, desto mer drivs de faktiska investeringsbesluten av de krav, behov och möjligheter dotterföretagen där möter, och inte av någon central (svensk) ledningsstrategi. Denna är enligt Forsgren oftast att betrakta som en efterhandskonstruktion.

Den svenska traditionen av företagsekonomisk forskning kring kluster och nätverk är internationellt etablerad. I hög grad har den handlat om relationer mellan stora företag vilket hänger samman med det stora intresset för internationalisering. Relationer mellan leverantörer och industriella kunder har rönt en betydande uppmärksamhet. I en aktuell bok har Lars-Erik Gadde och Håkan Håkansson (1993) återkommit till de fasta förbindelser som växer fram mellan säljare och köpare och vilka mekanismer som ligger bakom sådana relationer. Avancerade industriella system kräver att man investerar i sina leverantörsnätverk, något som kan ske mer eller mindre formellt. Även Gadde och Håkansson tycker sig finna ett växande behov av förtroendebaserade relationer till följd av ökad specialisering och allt mer komplexa tekniska produkter.

Vid flera regionala högskolor, tex högskolan i Växjö, finns en betydande forskning kring småföretag. Bengt Johannisson med sin inriktning på entreprenörer, lokala företagsklimat och sociala nätverk är där en centralgestalt (Johannisson, 1988, 1989 m fl). Även i Umeå finns sedan länge forskning utifrån en nätverksansats. I Fredriksson och Lind-

marks i detta sammanhang tidiga avhandling *Nationella och lokala produktionssystem* (1976) har den skarpa gränslinjen mellan företaget och marknaden brutits upp. I deras perspektiv är produktionssystemen strukturer i vilka stora, medelstora och små företag är noder (de använder uttrycket komponenter) länkade till varandra av material-, informations- och personalflöden. Med anknytning till CERUM bedrivs, delvis under systemanalytiskt inflytande, en fortsatt forskning utifrån liknande ansatser (se Karlqvist 1990 och Gidlund & Törnqvist 1990). I Karlqvists bok *Nätverk* används sålunda en formaliserad nätverksteoretisk begreppsapparat (länkar, noder, flöden) för analyser inom ett flertal samhällsvetenskapliga områden.

5. Horisontellt grupperade nät – ett svenskt exempel

Hypotesen att det också i Sverige finns intressanta och lärorika exempel på horisontella nät får illustreras av exemplet svensk "segelbåtsindustri". Trots en hårdhänt strukturrationalisering under 70- och 80-talen lever detta kluster vidare, med ett flertal konkurrerande varv och kvalificerade leverantörer. Det är inte geografiskt tydligt på samma sätt som de sydtyska eller morditalienska distrikten, men synes ändå i hög grad vara sammanflätat av yrkeskunnande, kvalitetskrav och medvetna kunder. Det finns också ett geografiskt kulturarv med rötter i områden som Tjörn-Orust och Stockholms skärgård. En viktig bas är den krävande hemmamarknaden, som inräknat Finland troligen är störst i världen för familjeseglare inom vissa storleksklasser. Finland har också ett eget, avancerat tillverkarkluster, som verkar på samma, delvis integrerade marknad, vilket ökar konkurrensen och den industriella dynamiken. (En intressant fråga är för vilka skillnader och likheter det finns mellan de svenska och finska klustren.) På marknaden för massproducerade fritidsmotorbåtar dominerar USA däremot helt.

Statistiskt (ur branschklassificeringssynvinkel t ex) är detta industriella nätverk inte tydligt. Här finns småbåtsvarv för nybyggnad och reparation, segelsömnd, marinelektronik, inredningssnickerier, motortillverkare, beslagsfabriker, färg- och plastleverantörer, tågvirkesproducenter, m m. I detta lilla kluster finns också en intressant "selective factor disadvantage", nämligen de hårda svenska arbetsmiljökrav på gjutning av plastsprov som infördes på 1970-talet. Vilka blev de långsiktiga effekterna av dessa krav – utslagning eller omvandling och uppgradering? Eller både och? En annan intressant fråga är hur denna lokalt baserade industri klarat transformationen till internationellt konkurrenskraftig verksamhet, med mer fordrande kunder, nya material och betydande inslag av högteknologi (CAD för beräkning av dimensionering avsegl, laser-

teknik för nesting och tillskärning). Vilka mekanismer för kunskapsutveckling och kompetensspridning har varit viktiga i denna process?

En tredje väsentlig aspekt är att detta kluster, liksom fordonsföretagen, tillverkar komplexa och tämligen avancerade produkter och att slutmonteringen är en kritisk process. Detta föranledde för Tomas Engström på Chalmers i Göteborg att inom ramen för projektet Alternativ Montering utföra intressanta produktionstekniska systemanalyser av havskryssarmontage (Engström & Karlsson 1982). Storleksrelationerna mellan sluttillverkare och komponentleverantör är de omvända jämfört med bilindustrin, vilket bidrar till nya perspektiv på begreppet (under) leverantör. Varv och segelmakare är genomgående små (dock finns en lågpriskonkurrens från massfabricerade Hongkong-segel, vilka beräknas och formges i Sverige), medan ett flertal viktiga komponenter levereras av mycket stora tillverkare. Det gäller tex motorer och det gäller segel-duk, där det bara finns en handfull tillverkare i världen (tre amerikanska och två tyska, samt några japanska vilka emellertid misslyckas att komma in på den europeiska marknaden). En hypotes är att det i vissa företag i dessa kluster kan finnas åtskilliga traditionella miljöproblem, men också en betydande potential och utvecklingskraft, som delvis skymms p.g.a den exceptionellt starka storföretagsdominansen i svensk ekonomi, FoU och högskoleutbildning, åtminstone den som bedrivs på de centrala orterna.

Omstruktureringen av fordonsindustrins underleverantörer och leverantörskedjor som internationellt mött så mycket uppmärksamhet har i Sverige framför allt följts av Statens Industriverk (nu en del av NU-TEK), i utredningar om *Underleverantörsindustrin, Ett specialområde i focus* (1985) och *Leverantörer till fordonsindustrin* (1990). Perspektivet har främst handlat om överlevnadsmöjligheter i en fas där internationaliseringen accelereras, de svenska produktionskedjorna tunnas ut och antalet primärleverantörer minskas genom konsolideringen till systemtillverkare. I ett nyligen publicerat examensarbete från Handelshögskolan i Göteborg som utförts av två civilekonomer från Saabs inköpsavdelning med stöd av Utvecklingsfonden, rekapituleras utvecklingen i Japan och USA. Författarna presenterar också en modell för den svenska leverantörsindustrin som bygger på en tydlig hierarkisk struktur (flera klara nivåer i produktionskedjan) med starkare vertikala relationer. De hävdar emellertid också att det finns behov av horisontell nätverksbildning mellan leverantörer på samma nivå. (*90-talets krav – att vinna eller försvinna*, Alström & Bohlin 1992).

6. Arbetsförhållandenas bestämning och produktionsnätnens dynamik

Under 80-talet var arbetslivsforskningen i mycket hög grad koncentrerad på skeenden inom företag och förvaltningar, och hur arbetsförhållandena påverkades av förändrade organisationsformer, ny teknik eller ökade utbildningsinsatser. Företagens inplacering i sina industriella beroenderelationer togs vanligen för given och effekterna av dessa undersöktes inte. Inte heller i den ekonomiska forskningen kring industriella nätverk rönste kopplingen mellan interindustriell struktur och arbetsförhållanden, såsom handlingsutrymme, kompetens och prestationskrav, någon större uppmärksamhet. Med de nya formerna för företagsövergripande rationalisering och industriell integration blir det allt viktigare att klarlägga och förstå dessa samband. I allt högre grad blir utvecklingen av arbetsförhållandena på små och medelstora företag – utbildningssatsningar, kompetenskrav, arbetstider, organisationsformer – bestämda av dessa företags industriella beroenderelationer, vilken typ av nätverk de ingår i och vilken roll de spelar i dessa nätverk.

Å ena sidan har vi en traditionellt mycket betydande sektor i ekonomin dominerad av storföretag, med omfattande köp av material och komponenter utifrån. Detta gäller särskilt verkstadsindustrin. I bl a ABB har nu "supply management" en mycket stor betydelse för genomförandet av företagets tidsbaserade rationaliseringsprogram, T50. Bilindustrin har, inspirerad av Japan, sedan flera år strävat efter en hierarkisk gruppering av sina underleverantörer. Ett viktigt inslag i den japanska modellen är integration av produktionssystemen och samarbete i produktutvecklingen. Detta förutsätter förtroende och långsiktiga relationer. Nyligen informerade Volvo sina svenska leverantörer att man i fortsättningen tänker betala först efter 60 i stället för efter 30 dagar och sade dessutom upp alla prisavtal med krav på en prissänkning på tio procent från årsskiftet 92/93 ("Volvo pressar leverantörer", SvD/Näringsliv, 8/12 1992). Omvandlingen av leverantörsrelationerna i Sverige synes vara lika motsägelsefull som i USA, och framtiden lika oklar.

Å andra sidan har intresset för småföretag och betoningen av deras betydelse ökat kraftigt. Inte minst har den nye näringsministern markerat detta. Frågorna är emellertid många: Vilka typer av småföretag har förutsättningar att utvecklas, med vilka relationer till andra företag, och med vilka former av kompetensutveckling och arbetsförhållanden? Det räcker knappast att starta egna, enskilda företag för att få en livskraftig utveckling. Det avgörande är på vilket sätt dessa företag kan ingå i eller utvidga befintliga produktionsnät, eller bilda basen för nya nätverk. Att utveckla sådana är emellertid en långsiktig och sammansatt process vilken kräver betydligt mer än minskad beskattning respektive bättre försörjning med riskkapital. I dagens djupa kris finns en generell osäker-

het. Vilka industriella nätverk kan överhuvudtaget vidmakthållas under de närmaste åren?

7. De vertikala och horisontella perspektivens samspel – utgångspunkter för vidare forskning

Den forskning som refererats ovan har i hög grad kretsat kring relationerna mellan stora företag och deras leverantörer, antingen dessa är organiserade hierarkiskt som i bilindustrin, eller utgörs av produktionsnät av mer jämbördiga företag, såsom i fallet flygtillverkning. Alternativt har forskningen koncentrerat sig på de industriella distrikternas laterala relationer. I en planerad studie "Arbetsförhållanden och industriell struktur" (projektansökan inlämnad till Arbetsmiljöfonden i januari 1993) är vår utgångspunkt att det är av stort värde att i ett sammanhang undersöka både vertikala och horisontella, både storföretagsdominerade och småföretagspräglade, industristrukturer, och att därvid också analysera sambandet mellan industriell struktur och arbetsförhållanden. Av särskilt intresse är frågan hur kreativitet, kompetensutveckling och prestationskrav i de små och medelstora företagen utvecklas i de olika typerna av industrinät. Dessa faktorer är starkt relaterade till de anställdas och företagets handlingsutrymme, till förmågan att inta nya roller i nätverken, till att utveckla nya produkter och finna nya marknader.

De vertikala pyramiderna tycks ha stor förmåga att driva fram kostnadseffektivitet och system för kvalitetssäkring. Det medför utveckling av en väl strukturerad men ofta snäv kompetens, som stöds av en hög dokumentationsgrad. Rigorösa och väl dokumenterade processer är exempelvis en förutsättning för att en leverantör skall få Fords eftertraktade internationella Q1-award. En hypotes är att de horisontella näten kännetecknas av större kreativitet och mindre styrda, men också mindre systematiska och metodiska, mer ad hoc-artade, tillvägagångssätt i kompetensutvecklingen. Prestationsmål formuleras mer i termer av ömsesidighet och interaktion, och mindre som obönhörliga krav.

Studien syftar inte bara till att jämföra de olika typerna av industriella strukturer utan också att undersöka strukturernas egna utvecklingsmönster. Vilken relevans har tex den japanska bilindustrins "hierarkiskt intima" modell som föredöme för de verkstadsindustriella produktionsnäten? Denna modell utvecklades i Japan under en lång period av obruten tillväxt och med en betydande konsistens i kärnföretagens agerande. Samma konsistens finns ej i de amerikanska eller svenska bilföretagens handlande. De sociokulturella förhållandena i vid mening förefaller också annorlunda. Blir den japanska modellen då möjlig? Om in-

te, vilka andra former kan utvecklas, vilket utrymme för horisontella relationer finns och vad innebär detta för arbetets framtid?

En poäng med tanken med att låta de ”vertikala” och ”horisontella” perspektiven samspela i studien är att undersöka hur horisontella samverkansformer som ökar kreativiteten och minskar belastningarna kan stärkas inom leverantörspyramidernas små och medelstora företag. En annan fråga gäller om de ”horisontella nätverkan” kan tillägna sig den systematiska utveckling av bl a kvalitetskompetens som sker i de vertikala industristrukturerna.

Om den traditionella massproduktionsmodellen kan sägas befinna sig i kris är det således en öppen fråga vilka strukturer och fasta förbindelser som kan visa sig livskraftiga för framtidens industriproduktion och vilka kvaliteter de har. Här förefaller finnas ett omfattande utrymme för industriorganisatorisk och arbetsvetenskaplig forskning även om nätverksforskningen ur en del synvinklar har en del år på nacken.

REFERENSER

- Alström, Jerker och Leif Bohlin (1992) *90-talets krav – att vinna eller försvinna*. Handelshögskolan, Göteborg.
- Asanuma, Banri (1992) *Changing Buyer-Supplier Relations in the Australian Automotive Industry – Innovative partnerships or intensified control?* Centre for Corporate Change, Australian Graduate School of Management/Univ. of NSW, Sydney.
- Christian Berggren (1991) *The limitations of transplantation*. A report from the Symposium ”Production Strategies and Industrial Relations in the Process of Internationalization”, Sendai, Japan 14–16 October 1991.
- Berggren, Björkman, Hollander (1991) *Är de oslagbara?* Stockholm: Tekniska Högskolan, Inst för arbetsvetenskap.
- Capecchi, Vittorio (1991) *Role of unions in innovative small and medium-sized enterprises a case study about flexible specialization in Emilia-Romagna*. Paper presented at the Symposium ”Production Strategies and Industrial Relations in the Process of Internationalization”, Sendai, Japan 14–16 October 1991.
- Dahmén, Erik (1950) *Svensk industriell företagarverksamhet 1919–1939*. Stockholm: IUI.
- Dankbaar, Ben et al, red. (1990) *Perspectives in Industrial Organization*. Dordrecht mfl: Kluisen Academic Publishers.
- Docherty, Peter och Cristiana Wall (1991) *Kompetensutveckling och småföretag i Italien*. Stockholm: IMIT/Handelshögskolan.
- Doleschal, Reinhard (1991) *Problems of industrial relations at plant level in the component industry in the FRG*. A report from the Symposium ”Production Strategies and Industrial Relations in the Process of Internationalization”, Sendai, Japan 14–16 October 1991.
- Engström, Tomas, och Ulf Karlsson (1982) *Alternativ Montering*. Göteborg: Chalmers/IMIT. Mimeo.
- Forsgren, Mats (1988) ”Foreign acquisitions, internationalization or network interdependency?” I J Johanson, L Hallén (ed.) *International Business Relationships and Industrial Network*. Greenwich, Conn.: JAI Press.
- Forsgren, Mats (1989) *Managing the Internationalization Process* London: Routledge.
- Fredriksson, Carl och Leif Lindmark (1976) *Nationella och lokala produktionssystem*. Studier i företagsekonomi vid Umeå Universitet, Umeå.

- Gadde, Lars-Erik och Håkan Håkansson (1993) *Professional purchasing*. London and New York: Routledge.
- Gidlund, Janerik och Gunnar Törnqvist, red. (1990) *European Networks*. Umeå: CERUM.
- le Grand, Carl (1985) *Underleverantörssystem och arbetsmarknadssegmentering – några särdrag i den japanska industrins organisering*. Stockholm: Institute for Social Research, Stockholm University.
- Helper, Sue (1991) "How Much Has Really Changed between U.S. Automakers and Their Suppliers?" *Sloan Management Review* 15, Summer 1991, 15–28.
- Helper, Sue (1990) "Comparative Suppliers Relations in the U.S. and Japanese Auto. An Exit/Voice Approach." *Business and Economic History*, Vol 19, 153–162.
- Helper, Sue (1993) "An exit-voice analysis of supplier relations – The case of US automobile industry" i Grabher, Gernot, red. (1993) *The Embedded firm – On the Socioeconomics of Industrial Networks*. London & New York: Routledge, 141–160.
- Helper, Sue and David Levine (1991) *Long-term supplier relations and product market structure: An Exit-Voice Approach*. Berkeley: University of California, Center for Research in Management. Working Paper No. 91–9.
- Hirschman, Albert (1970) *Exit, Voice and Loyalty*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Hägg, Ingemund och Jan Johansson (1982) *Företag i nätverk – ny syn på konkurrenskraft*. Stockholm: SNS.
- Ikeda, Masayoshi (1989) "A comparative study of international subcontracting systems." In Shibagaki, Kazuo, Malcolm Trevor and Tetsuo Abo (eds.) *Japanese and European Management*. Tokyo: Tokyo University Press.
- Ikeda, Masayoshi (1991) *Development network in the automobile industry – new developments*. Paper presented at the symposium "Production Strategies and Industrial Relations in the Process of Internationalization", Sendai 14–16 October 1991.
- Johannisson, Bengt (1988) *Regional Variations in Emerging Entrepreneurial Networks*. Paper presented at the 28th Congress of the Regional Science Association, Stockholm, Sweden, 23–26 August 1988.
- Johannisson, Bengt (1988b) "Business Formation – A Network Approach." *Scandinavian Journal of Management*. Vol 4, No 3/4, pp 83–99.
- Johannisson, Bengt, and A. Nilsson (1989) "Community Entrepreneurship – Networking for Local Development." *Journal of Entrepreneurship*.
- Jonsson, Ola och Lars-Olof Olander (1991) *Företagens konkurrensförmåga och internationalisering – en studie av infrastrukturens och produktionsmiljöns betydelse i sydöstra Sverige*. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lund.
- Jureidini, Ray (1991) "Just-in-time and power relations in the manufacturing chain." *Labour and Industry* 4(1):23–40.
- Karlqvist, Anders, red. (1990) *Nätverk – teorier och begrepp i samhällsvetenskapen*. Gidlunds.
- Kodama, Fumio, Taizo Yakushiji, and Mieko Hanaeda (1983) *Structural Characteristics of the Japanese Automotive Supplier Industry*. Working Paper Series no. 13. Ann Arbor: University of Michigan.
- Kuriyama, Naoki (1989) *The new developments of Japanese subcontracting systems*. A paper prepared for Symposium on Labour-Management Relations in the Asia and Pacific Region, Hongkong, August.
- Lamming Richard (1989) *The European Automotive Components industry*. Cambridge: MIT, International Motor Vehicle Program.
- Lamming Richard (1990) *Strategic Trends in the Global Automotive Components Industry: The Implications for Australia*. Canberra: Federation of Automotive Products Manufacturers.

- Lamming Richard (1987) *Towards best practice. A report on Components Supply in the UK Automotive Industry*. Science Policy Research Unit, University of Sussex, UK/MIT, International Motor Vehicle Program.
- Laestadius, Staffan (1980) *Produktion utan gränser*. Stockholm: Sekretariatet för Framtidsstudier.
- Laestadius, Staffan (1992) *Arbetsdelningens dynamik*. Lund: Arkiv.
- Lorenz, Edward (1988) "Neither Friends nor Strangers". In Gambetta, D, red., *Trust: Making and Breaking Co-operative Relations*. Basil Blackwell.
- Lorenz, Edward (1991) *Trust as a Self-Fulfilling Belief: Shop floor Industrial Relations in France and Germany*. Paper for the Third Bargaining Group Conference, University of California, Berkeley, March.
- Lyons, Thomas; Richard Krachenberg and John Heine (1990) "Mixed Motive Marriages What's Next for Buyer-Supplier Relations?" *Sloan Managements Review* 29, Spring, 29–36.
- Marceau, Jane (1989) *Oiling the wheels. Technological change and core-firm supplier relationships in the automotive industry in Australia*. Canberra: Australian National University. Unpubl. manuscript.
- Marceau, Jane; Ray Jureidini and Alastair Greig (1989) *Giants and Dwarves, Changing Technologies and Productive Interlinkages in Australian Manufacturing Industry*. Paper presented to the Third International APROS Colloquium. Canberra: Australian National University.
- Matthews, John and Linda Weiss (1992) *Structure, Strategy and Public Policy. Lessons from the Italian Textile Industry for Australia*. University of New South Wales, Industrial Relations Research Centre. Sydney.
- Piore, Michael and Charles Sabel (1985) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books.
- Porter, Michael (1990) *The Competitive Advantage of Nations*. London: Macmillan.
- Sauer, Dieter (1991) *Systemic rationalization, subcontracting strategies and the impact on labour in the Federal Republic of Germany*. Paper presented at the Symposium "Production Strategies and Industrial Relations in the Process of Internationalization", Sendai, Japan 14–16 October 1991.
- Smitka, Michael (1991) *Competitive Ties: Subcontracting in the Japanese Automobile Industry*. New York: Columbia University Press.
- Sei, Shoichiro (1991) *Is technical innovation all? A hidden meaning of social relationships behind the product development stage in Japanese automotive industry*. Paper presented at the symposium "Production Strategies and Industrial Relations in the Process of Internationalization", Sendai, Japan October 1991.
- Sengenberger, Wener; Gary Loveman and Michael Piore, red. (1990) *The re-emergence of small enterprises*. Geneva; International Institute for Labour Studies.
- SIND, Statens Industriverk:
 - 1985. *Underleverantörsindustrin Ett specialområde i fokus. Rapport 1985:5*.
 - 1990. *Leverantörer till fordonsindustrin*. Rapport 1990:2.
- Sveriges Techniska Attachéer:
 - 1991. *Japanska fabriker i Storbritannien – ny syn på Arbetsmiljön*. Stockholm. Rapport 9103.
 - 1991. *Italienska småföretag – organisation och arbetsmiljö*. Rapport 9101.
 - 1991. *Anpassning eller utslagning. 90-talets vägval för mindre företag i Japan*. Rapport 9101.
 - 1992. *Italiensk verkstadsindustri – en överblick*. Rapport 9201.
 - 1992. *Nätverk och produktutveckling i italiensk industri*. Rapport 9203.
- Wokutch, Richard (1992) *Worker Protection, Japanese Style*. Ithaca, New York: ILR Press.

SUMMARY

Christian Berggren & Staffan Laestadius

Pyramids or Horizontal Nets? Creativity, Competence and Performance in Different Types of Production Systems.

In recent years, we have witnessed a marked increase in the international interest in industrial networks and in relations between manufacturers and suppliers. An important reason for this is the expansion of the Japanese automobile industry. This industry is organized into a huge structure of subcontractors, vertically related and dominated by demanding large-scale enterprises. An entirely different pattern can be found, especially in northern Italy, but also in southern Germany and in Denmark, where enterprises form horizontal networks. In these geographically dense areas, small and medium-sized firms both cooperate and compete intensely. The respective roles of suppliers and manufacturer are diffuse, social mobility is high and the development of new products rapid.

Swedish research on working life has tended to focus on processes within firms and public administration. Industrial structure has largely been accepted as given, while its effects on competence and performance has been neglected areas of research. In this article a research project is presented, which aims at investigating the effects of industrial structure on the developmental potential of, and work conditions in, firms. Our intention is to study vertical pyramids, especially in the automobile industry, and horizontal networks in, for instance, the sailing-boat industry. A central problem concern the effects of different types of industry on creativity and scope for action in small and medium-sized companies.

En bild av kvinnornas försämrade situation i Iran

MEHRDAD DARVISHPOUR

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

1. Inledning

Under 1978–79 ledde folkets missnöje till en revolution i Iran med prästerskapet i spetsen. Missnöjet hade sina rötter i landets ekonomiska kris och den motsättning som fanns mellan traditionalism och modernisering. Efter revolutionens seger (1979) förändrades det sociala livet drastiskt. Oundvikligen uppstod motsättningar i frågan om kvinnans rättigheter efter prästerskapets maktövertagande.

Syftet med denna artikel är att belysa hur kvinnornas situation försämrades i Iran efter den islamiska revolutionen. Perspektivet är demografiskt och fokuserar kvinnornas situation inom arbetsliv, utbildning, civilstånd, samt vad gäller fertilitet och befolkningstillväxt.

För att konkretisera förändringarna av kvinnornas situation har en jämförelse genomförts mellan tiden före och efter den islamiska revolutionen. Brist på statistik har gjort att en djupare analys av de demografiska förändringarna ej kunnat genomföras. Istället ges *en bild* av de demografiska förändringarna och effekterna av den islamiska regeringens ideologi.

2. Demografisk bakgrund

Det var först år 1956 som befolkningsstatistik började föras i Iran. Med hjälp av ”retrospektiva metoder” kan man beräkna att Iran i början av 1900-talet hade 10,2 miljoner invånare. Fram till mitten av 1900-talet ökade antalet invånare till 16,5 miljoner. 1956 hade Iran 19 miljoner invånare, vilket ökade till 26 miljoner 1966. Befolkningstillväxten var före denna period 0,5 procent per år, vilket 1911–1931 ökade med 1 procent, 1931–51 till 2 procent och 1956–66 till 3,1 procent. Efter andra världskriget minskade antalet dödsfall och befolkningstillväxten blev dramatisk (se diagram 1).

Under denna period har man inte mycket information om kvinnors situation. Allmänt sett var det de islamiska lagarna som reglerade kvinnors rättigheter. Trots kvinnornas egna aktiva deltagande i den konstitutionella revolutionen (1905–1911) lyckades de inte genomdriva rösträtt eller andra medborgerliga rättigheter. En förklaring till detta kan

vara mullornas (prästernas) inflytande i samhället. Trots att revolutionen hade en stark sekulär och demokratisk ton deltog mullorna aktivt i att forma den nya grundlagen och lyckades bland annat tillägga en viktig paragraf, nämligen nr 42 i grundlagen. Enligt denna skulle alla godkända lagförslag i parlamentet även prövas av en femmannagrupp bestående av *Ulama* (högt uppsatta präster) som skulle kontrollera att de stiftade lagarna inte stred mot de islamiska lagarna (*sharia*). Revolutionen misslyckades i att nå sina mål och de flesta kvinnor gick tillbaka till sina traditionella roller. Kvinnors alfabetism var ett av de största problemen.

Under 1920-talet började olika kvinnoorganisationer i Iran föra en gemensam kamp med syfte att ge kvinnorna möjlighet till utbildning. De religiösa ledarna var emot att flickor skulle utbildas och varnade folket. De kände sig hotade av kvinnor som var för förändringar i samhället och mobiliserade män som uppmuntrades att vandalisera kvinnoorganisationernas lokaler.

När Reza Shah kom till makten (1925) anammade han "Ata Turkmodellen" från Turkiet, det vill säga industrialisering och modernisering av samhället med tvångsmetoder. En av hans viktigaste reformer var utbildning och yrkesmöjligheter för kvinnorna, vilket förändrade deras position i samhället. Samtidigt minskade han år 1930 prästernas inflytande och monopol över rättsväsendet. 1936 förbjöds användningen av slöja på offentliga platser. Trots att civillagen och den islamiska lagen i stort sett var identiska, höjdes giftemålsgränsen för kvinnor till 15 år och för män till 18 år. 1941 tillträdde Mohammad Reza Shah makten, men ingen viktig förändring av kvinnornas situation skedde fram till 1963. Åren 1955 till 1960 hade Iran 1,3 skilsmässor per 1 000 invånare, en av de högsta skilsmässofrekvenserna i världen. Detta kan delvis förklaras av Irans civillag, som i överensstämmelse med de islamiska lagarna ger mannen ensam rätt att när som helst skiljas från sin hustru utan domstolstillstånd. Det enda nödvändiga villkoret är två "rättvisa" vittnen när mannen uttalar "Jag förskjuter dig". (Asslani, 1992: 22)

3. Kvinnornas förbättrade situation efter "den vita revolutionen"

Modernisering och höjd levnadsstandard

1963 genomfördes en stor reform, den så kallade "vita revolutionen". Den omfattade jordbruksreform, industrialisering, modernisering och delvis sekularisering och syftade till att göra det kapitalistiska förhållandet dominerande i landet. Trots att reformen var begränsad förändrade

den i viss mån samhällets struktur, familjens rättigheter och kvinnornas position. Kvinnorna fick rösträtt och spelade en aktivare roll i samhället. Dessutom försvagades prästerskapets makt.

Ett av reformens resultat var en snabb urbanisering, vilken innebar att andelen stadsbor ökade från 31 procent år 1954 till 47 procent år 1976. Efter jordreformen uppstod en stor inflyttningsvåg till de större städerna vilket kom att resultera i totalt 2,5 miljoner löntagare 1977. Den så kallade moderna medelklassen nästan fördubblades, från 326 000 år 1953 till 630 000 år 1977. Den urbaniserade arbetarklassen hade under samma tidsperiod vuxit ännu snabbare – från 30 000 till 176 000.

Ekonomi i Iran hade under 60-talet en tillväxt på 8 procent årligen och efter oljeprishöjningen 1971 ökade BNP med 30 procent årligen fram till 1974 och nådde en kulmen 1975 med 42 procent. Levnadsnivån höjdes från 450 dollar/person/år till 2 400 dollar/person/år mellan 1971 och 1975. Trots den stora klyftan mellan fattiga och rika förbättrades de offentliga sektorerna såsom vård, utbildning etc. Den offentliga sektorns utgifter ökade från 99 miljarder rial år 1971 till 730 miljarder rial år 1975 (Halliday, 1979). Genom en förbättring av vård och näring halverades dödsfallen av infödda barn från 1950-talet till 12/1 000 invånare 1974 (Pakdaman, 1987: 46). Tack vare industrialiseringen och utvecklingen av den offentliga sektorn fick kvinnorna större möjlighet att utbilda sig och aktivare delta i arbetslivet.

Utbildning och sysselsättning

År 1956 hade endast 15,4 procent av landets invånare, 7 år och äldre, utbildning. Av kvinnorna var det enbart 8 procent som hade någon utbildning medan motsvarande siffra för männen var 22,4. Detta innebar att antalet utbildade män var cirka 3 gånger större än antalet utbildade kvinnor. Klyftan var betydligt större på landsbygden, där 11 procent av männen hade någon form av utbildning, vilket var 9 gånger större andel än hos kvinnorna av vilka 1,2 procent hade utbildning.

Efter reformen ökade den totala andelen invånare med utbildning snabbt. 1976 var 47 procent av den iranska befolkningen (7 år och äldre) läs- och skrivkunniga. Motsvarande siffror för män respektive kvinnor var 59 och 35,5 procent. (*Irans Statistical Year-Book*, 1985–86) Detta visar att klyftan mellan utbildade män och utbildade kvinnor minskade. 1976 var antalet utbildade män endast 1,7 gånger större än antalet utbildade kvinnor. Med andra ord ökade antalet utbildade män 2,5 gånger på 20 år, medan motsvarande ökning för kvinnorna var 4,6 gånger. Å andra sidan var klyftan stor mellan män och kvinnor när det gällde högskoleutbildning. Åren 1976–77 var endast 30 procent av det

totala antalet studenter vid högskolor och universitet kvinnor (se tabell 1). En förklaring kan vara att många kvinnor blev hemmafruar efter giftermålet och att förutsättningarna att studera på högskolenivå därmed blev sämre. Även i arbetslivet var ojämlikheten stor mellan könen, trots kvinnornas framgång vad beträffar deltagande i arbetslivet. 1976 hade 11 procent av alla kvinnor över 10 år sysselsättning utanför hemmet. Motsvarande siffra för männen var 64 procent. Samma år utgjorde landets aktiva befolkning 30 procent av den totala befolkningen medan endast 26 procent av hela befolkningen hade sysselsättning. Detta innebar att en fjärdedel av befolkningen försörjde tre fjärdedelar (Pakdaman, 1987: 50–51).

Civilstånd

En av reformens viktigaste konsekvenser för kvinnorna var förändringen av familjerätten. År 1967 kom familjeskyddslagen som delvis sekulariserade civillagen och avskaffade en del av de islamiska lagar som reglerat familjeförhållandet i Iran. Exempelvis gav lagen kvinnan rätt att skilja sig om domstolens försök till kompromiss mellan makarna misslyckades. Den nya lagen krävde även att alla konflikter inom familjen skulle behandlas i domstol.

Den nya lagen begränsade mannens möjlighet till skilsmässa. Dessutom kunde en man, enligt paragraf 11, inte gifta sig med fler kvinnor om den första hustrun inte godkände detta, vilket begränsade männens möjlighet till polygami. I lagens 12:e paragraf förklarades att vårdnaden om barnen vid skilsmässa skulle avgöras i domstol, vilket i praktiken innebar att männens tidigare vårdnadsmonopol nu var avskaffat.

Lagen minskade även skilsmässofrekvensen i landet starkt. Antalet skilsmässor minskade från 25 000 år 1966 till i genomsnitt 17 000 under perioden 1967–74. Skilsmässofrekvensen minskade från 1 skilsmässa/1 000 invånare år 1965 till 0,6/1 000 invånare åren 1970–75. Detta innebar nästan en halvering. I förhållande till giftermål minskade skilsmässofrekvensen från 16,5 procent år 1966 till 10 procent under perioden 1967–76 (se diagram 3). Detta kan delvis förklaras med den nya lagen som gjorde det svårt för mannen att förskjuta sin hustru när som helst utan domstolens tillstånd att ta ut skilsmässa. En annan förklaring kan vara det ekonomiska uppsvinget, som minskade svårigheten att bilda familj och att behålla den. Detta märks genom den stigande giftermålsfrekvensen fram till 1974. Frekvensen, som 1969 var 161 000, steg till 213 000 under 1974.

År 1974 kom den andra familjeskyddslagen som minskade möjligheten till giftermål. Åldersgränsen för giftermål höjdes från 15 år till 18 för kvinnor och från 18 år till 20 för männen. Detta ledde till en kraftig

minskning av giftermålen från 213 000 år 1974 till 154 000 år 1975 och 168 000 år 1976. Under den perioden var medelåldern för giftermål 20 år för kvinnor respektive 24 för männen. Samtidigt kom en familjeplan med syfte att minska antalet graviditeter för att bringa ned barnantalet hos varje familj. Planen lyckades i städerna men misslyckades i byarna. Förändringarna ökade trots allt kvinnornas rättigheter och möjligheter till inflytande både inom familjen och i samhället (Asslani, 1992: 25–29).

Minskningen av befolkningstillväxten

Den sammantagna effekten av reformen blev en relativ minskning av befolkningstillväxten. År 1976 hade landet omkring 34 miljoner invånare. Detta innebar att tillväxten minskade från 3,1 procent/år till 2,7 procent/år under åren 1966–76, trots att kvinnornas fertilitet och antalet födda barn var relativt högt. År 1976 var kvinnornas fertilitet i städerna 4,6, men 7,8 i byarna. En förklaring till denna stora skillnad kan vara kvinnornas högre utbildning och större förbättringar av den sociala statusen i städerna än i byarna. (Zanjani, 1991: 81)

Men trots allt var befolkningstillväxten i städerna mycket större än på landsbygden. Under 1956–76 hade städerna en befolkningstillväxt på 5 procent/år – motsvarande siffra för hela landet var 2,9 procent/år. Orsaken var den stora flyttningsvågen från landsbygden till städerna. Under 1966–77 invandrade 3,5 miljoner från landsbygd till stad (Majd, 1992: 450).

4. Försämringen av kvinnornas situation och de demografiska förändringarna efter den islamiska revolutionen 1979

Den kvinnofientliga ideologin hos makthavarna

Efter revolutionens seger förändrades den ekonomiska och sociala situationen drastiskt. Kvinnorna var de första som drabbades av den islamiska regimens politik. Orsaken var den ideologiska inställning som de islamiska fundamentalisterna har gentemot kvinnor vilken grundar sig på:

- (1) Mannens överlägsenhet.
- (2) Att kvinnors sexuella lockelse skall döljas.
- (3) Könsapartheid, det vill säga strävan efter att isolera och skilja på kvinnor och män.
- (4) Uppfattningen att kvinnors viktigaste och mest grundläggande uppgift är att vara barnuppfostrare samt ta hand om hem och make.

K. Afshar betonar att kvinnor bedöms som andra klassens medborgare, förutom vad gäller rösträtten (1985:277). Konsekvensen av denna ideologiska inställning blir ett systematiskt försök att återföra kvinnor till hemmet samt en mängd demografiska förändringar av kvinnors situation i arbetsliv, utbildning, civilstånd osv. Den ideologiska inställningen baseras på två bilder av kvinnorna under islam. Den ena angriper kvinnor som livs levande bärare av sexualitetens faror och dess hejdlösa upplösande kraft som måste ställas under ständig uppsikt. Därför måste en mur byggas mellan män och kvinnor och kvinnorna måste bära slöja. Den andra bilden betraktar och beundrar kvinnor som trogna fruar och ansvarsfulla mödrar.

Det finns ett klart samband mellan kontroll över kvinnor och kontroll av den politiska makten som i Irans fall är tydlig (Moqadam 1991: 24). För att befästa makten kom den första attacken mot kvinnorna den 8 mars 1979. Kvinnorna uppmämandes att bära slöja offentligt och de som vägrade blev avskedade från arbetet.

Enligt den nuvarande grundlagen är familjen centrum för uppfostran av individen och den grundläggande funktion som kvinnor i första hand måste ägna sig åt. Det är den politiken som avgör regeringens ställningstagande när det gäller kvinnornas delaktighet i utbildning, arbetsliv och familjeförhållanden.

Kvinnornas utbildningssituation

Regeringens kvinnofientliga politik i utbildningshänseende omfattade två viktiga områden:

(1) Avskaffandet av könsblandade skolor, vilket i praktiken ledde till att många flickor inte fick chansen att komma in på skolor eller fortsätta studera i landsorten. Där var resurserna otillräckliga och i första hand skulle pojkar ha möjlighet till skolgång. Enligt Irans statistiska centralbyrå (1989–90) var år 1986 62 procent av landets befolkning, sex år och äldre, läs- och skrivkunnig (71 procent av männen och 52 procent av kvinnorna). Enligt samma källa var bara 36 procent av kvinnorna på landsbygden läs- och skrivkunniga. En annan källa visar även att analfabetismen bland kvinnor under 18 års tid blev större på landsbygden. 1974 var 83,5 procent av kvinnorna på landsbygden analfabeter. Galindopol har i sin rapport till FN om mänskliga rättigheter i Iran (1992) pekat på att dessa siffror har ökat till 89 procent år 1992. Allmänt sett finns det en risk att analfabetismen ökar på grund av den snabba befolkningstillväxten, bristen på tillgång till utbildning samt regeringens oförmåga. Den kvinnofientliga politiken ledde till att de kvinnliga lärarna inte användes vid pojkskolorna. Enligt officiell statistik finns det 1,8 miljoner barn i Iran som inte kom in på skola (år 1988) på grund av brist på lärare och skolor. Samtidigt föds varje år nä-

ra 1,5 miljoner barn. Enligt Ayatollah Yazdi, justitieminister i Iran, var 54 procent av de iranska kvinnorna analfabeter 1992. Han berättade också att endast 2,2 procent av de kvinnor som inte anses vara analfabeter har fått genomgå eftergymnasial utbildning (*Kvinnor i Iran och fundamentalismen*, 1992: 24). Det är mycket svårare för flickor att fortsätta studera även på gymnasial nivå. Av alla som började skolan år 1972 kunde bara 23 procent fullfölja gymnasieskolan.

(2) Förbudet för, eller förhinderande av, kvinnor att studera på vissa linjer vid universiteten, vilka enligt islams "sharia" (regler och traditioner) inte är lämpliga och endast "passande" för män. År 1980 och efter den så kallade "kulturrevolutionen" begränsades kvinnornas möjlighet att fortsätta studier vid högskola och universitet. Den "etiska aspekten" var ett villkor för att kvinnliga studenter skulle antas, vid sidan av deras politiska syn. Detta syftade främst till att kvinnorna skulle följa de islamiska reglerna om klädval som att till exempel bära slöja. Samtidigt tvingades många kvinnliga studenter byta linje och anpassa sig till de nya reglerna. År 1983–84 var endast 11 av 19 olika ingenjers- och tekniklinjer tillåtna för kvinnliga studenter. 9 procent av de naturvetenskapliga linjerna och 80 procent av jordbrukslinjerna var otillåtna för kvinnor. Året därpå var 60 procent av de matematisk/fysiska linjerna otillåtna. Dessa begränsningar ökade för varje år på vissa utbildningslinjer. Exempelvis var 38 procent av de naturvetenskapliga linjerna (1988–89) och 29 procent av de humanvetenskapliga linjerna (1989–90) otillåtna för de kvinnliga studenterna. Å andra sidan ökade antalet kvinnliga studenter på de tillåtna linjerna under samma period. Av totalt 431 olika utbildningslinjer vid universiteten finns inga kvinnliga studenter på 123.

Ett intressant faktum är att det trots regeringens politik finns ett klart motstånd från de kvinnliga studenternas sida. Vid en jämförelse av andelen kvinnor vid högskola och universitet mellan 1977 och 1987 är andelen nästan konstant, det vill säga att av det totala antalet studenter är 30 procent kvinnor (se tabell 1). År 1986 var 49 procent av hela befolkningen i Iran kvinnor, medan endast 2 procent, dvs cirka 49 000 av dem, var studerande vid högskola eller universitet (Mojab, 1991: 38).

Kvinnorna i arbetslivet

Under 1980 förlorade mer än 100 000 kvinnor sina arbeten, bland annat på grund av att de vägrade bära slöja eller att deras tjänster inte ansågs som "lämpliga". Av dessa var 40 000 lärare. Regeringen vill inte ha kvinnliga lärare vid pojkskolor. 1979 undervisade 14 000 män och 2 200 kvinnor inom högskolor och 1983 hade antalet kvinnliga lärare sjunkit till 1 400. Många kvinnor som varit verksamma i olika tekniska yrken

blev mellan åren 1979 och 1983 avskedade. Inom de juridiska områdena fick alla kvinnliga domare i praktiken lämna sina tjänster, förutom elva som sysslade med mål gällande omyndiga och mentalsjuka. Orsaken var att kvinnor enligt islamisk lag inte besitter förmågan att rättvist kunna döma i ett mål (Asslani, 1992: 30–31).

1980 fick 30 000 kvinnor gå ner till deltidstjänst. Anledningen var att regeringen ansåg att mödrar hade bättre förutsättning att sköta barn och hem. De flesta daghemmen stängdes och därigenom tvingades kvinnorna tillbaka till hemmet.

Av de arbetande kvinnorna var 42 procent sysselsatta inom skolväsendet och 10 procent inom vården, yrken där man enligt de islamiska, könsliga apartheidlagarna strävar efter att skilja på kvinnor och män. Exempelvis får endast kvinnor arbeta i flickskolor.

De åtgärder som vidtogs mot kvinnorna har delvis en ideologisk förklaring. Kvinnorna betraktas inte som mannens jämlike i den islamiska religionen. De kan också delvis förklaras med den ekonomiska kris som förstärktes efter revolutionen 1979 och som gav upphov till en kraftigt ökad arbetslöshet. Lösningen på problemet blev bland annat att kvinnorna förpassades tillbaka till hemmet som ytterst ansvariga för hushåll och barnuppfostran. En undersökning (1990) av 110 länder visar att Iran ligger på 108:e plats vad gäller kvinnors deltagande i arbetslivet, det vill säga ett av de lägsta i hela världen (Afshar 1992).

Forskaren V Moqadam (1988) anser att trots alla dessa åtgärder har kvinnors deltagande i arbetslivet inte minskat drastiskt efter revolutionen. Hon förklarar detta med:

- (1) Den snabba befolkningstillväxten i städerna.
- (2) Det åttaåriga kriget mot Irak.
- (3) Utvecklingen av den offentliga sektorn.

Enligt Moqadam var det brist på specialister – särskilt inom akademi- och kyrkan – som tvingade regeringen att backa och använda kvinnor i arbetslivet. Ytterligare en anledning var att kvinnoarbetskraften var billigare. Under kriget var det många män som låg vid fronten och det var nödvändigt att kvinnor fyllde deras plats i arbetslivet. Den offentliga sektorn av den totala sysselsättning som var 33 procent år 1979, ökade efter revolutionen till 46 procent (1991), medan det industriella arbetet minskade från 19 procent 1976 till 13 procent av den totala sysselsättningen 1986 (Amuzegar 1992: 416–418).

Samtidigt minskade den totala arbetande befolkningen, 10 år och äldre, från 38,3 procent 1976 till 33,5 procent 1986, vilket innebar att endast 11 miljoner eller 22 procent av hela befolkningen hade någon form av sysselsättning. Detta innebar att en dryg femtedel av befolkningen måste försörja fyra femtedelar som saknar inkomst. Ändå var det kvinnorna som drabbades mest; deras deltagande i arbetslivet minskade

med 44 procent. År 1976 utgjorde kvinnorna i arbetslivet 10,8 procent av den totala arbetande befolkningen, vilket minskade till 6,1 procent år 1986, eller från 1,2 miljoner 1976 till 975 000 1986. Under samma period ökade antalet kvinnor, 10 år och äldre, till 16 miljoner, vilket innebär en ökning med cirka 5 miljoner under ett decennium. Moqadam (1991) anser att kvinnornas höga arbetslöshet är en följd av den allmänna arbetslösheten, vilken i sin tur är en följd av den ekonomiska krisen.

Jag menar att den islamiska regeringens ställningstagande emot kvinnornas deltagande i arbetslivet har större betydelse än vad Mogadam anser. Det var **kvinnorna** som drabbades hårdast av den allmänna arbetslösheten. Under 1976–86 minskade männens deltagande i arbetslivet från 64 procent till 59 procent, medan kvinnornas deltagande nästan halverades från 11 procent till 6 procent under samma period. 1976 var den totala arbetslösheten bara 10 procent, men ökade till 14 procent år 1986. Arbetslösheten bland männen ökade från 9 procent 1976 till 13 procent år 1986, medan den bland kvinnorna ökade från 14 procent år 1976 till 25,5 procent år 1986. Detta visar tydligt att arbetslösheten bland kvinnorna har ökat mer än bland männen (se tabell 2).

Civilstånd

Ett av de områden där kvinnorna drabbats hårdast är det som gäller familjerättigheter och familjeförhållanden. I november 1979 avskaffades familjeskyddslagen som förklarades "oislamisk". Istället kom en speciell civildomstol som noggrant följer de islamiska lagarna. Därmed försvann de rättigheter som kvinnorna tidigare var garanterade i familjeskyddslagen.

Det fanns flera förändringar i den nya lagen som påverkade kvinnorna:

- (1) Mannen fick återigen rätten att skilja sig från sin hustru utan samtycke. Hans eget beslut var tillräckligt.
- (2) Åldersgränsen för giftermål sänktes först till 13 år och senare till 9 år för kvinnor och 15 år för män.
- (3) Polygami blev åter möjligt för män utan hustruns tillstånd och utan risk för straffpåföljd.

Skilsmässa kunde enligt 1979 års lag tas ut utan domstolens tillstånd under förutsättning att båda parter var överens. Det räckte med att båda parter anmälde sig hos *notarius publicus* och registrerade skilsmässan inför två vittnen. Detta förenklade förfarande underlättade skilsmässa och antalet ökade från 15 000 1978 till 24 000 1980 och fortsatte att öka varje år fram till 1985 (se diagram 3).

En bidragande orsak till den ökande skilsmässofrekvensen torde vara det missnöje som bredde ut sig bland medelklasskvinnorna, speciellt de

med utbildning. Deras förutsättningar förändrades drastiskt genom etableringen av islamiska lagar. Anpassningen till nya normer och värderingar var svår och bidrog till ökat antal skilsmässor.

Genom att åldersgränsen för giftermål sänktes, ökade antalet giftermål kraftigt från 184 000 år 1978 till 336 000 1980. En annan orsak var regeringens uppmaning till kvinnor och män att gifta sig tidigt och skaffa barn, vilket borde vara en helig uppgift för varje muslim. Detta ledde till att andelen skilsmässor i förhållande till giftermål minskade till cirka 7 procent år 1980, vilket är den lägst redovisade siffran någonsin (se diagram 3).

Trots att det redan före revolutionen fanns "tillfälliga äktenskap", var det i en mycket begränsad omfattning. Efter revolutionen har "tillfälliga äktenskap" (konkubism) blivit allt vanligare. De islamiska ledarna uppmanar till konkubism. En majoritet av befolkningen vägrar dock lyda uppmaningarna och har intagit en negativ attityd. Kvinnor gifter sig i genomsnitt vid 16,7 års ålder. Den familjeplan som fanns tidigare, samt kvinnornas familjerättigheter, avskaffades. Som tidigare nämnts anses kvinnornas grundläggande och viktigaste syssla vara barnuppfostran och att sköta hem och make. Allt detta ledde till en försämring av kvinnornas position och en befolkningstillväxt som berodde på en klar ökning av kvinnors fertilitet i städerna.

Ökning av befolkningstillväxten

Under åren 1976–1986 ökade antalet invånare i Iran från 33,7 miljoner till 49,9 miljoner. Detta innebär att befolkningstillväxten ökade från 2,7 procent/år under decenniet före revolutionen till 3,2 procent efter revolutionen. Åren 1989–90 var tillväxten 3,5 procent/år och invånarantalet ökade till 58 miljoner. Motsvarande medelvärdesiffra för hela världen var 1,7 procent/år under samma period. I England och Frankrike var befolkningstillväxten 0,11 respektive 0,36 procent/år – två av de lägsta i världen. Däremot var befolkningstillväxten i Indien 2,8 procent/år – en av de högsta i världen. Med andra ord ligger Irans befolkningstillväxt bland de i toppen (Azari, 1992: 10).

Den iranska befolkningen blev yngre ett decennium efter revolutionen. Andelen invånare 0–14 år omfattade 1986 45 procent av befolkningen (se diagram 2). Befolkningstillväxten var mycket högre i städerna än på landsbygden. Under 1989–90 hade Teheran en befolkningstillväxt på 8,7 procent/år. 1985 ökade andelen stadsbor med 52 procent. En orsak till den höga befolkningstillväxten i städerna anses vara invandringen från byarna, samtidigt med en invandring av 3,5 miljoner afghanska och irakiska flyktingar som också sökte sig till städerna.

En annan förklaring är kvinnornas fertilitet i städerna. Den ökade från 4,4 barn år 1976 till 5,5 barn 1986. Men varför ökade kvinnornas

fertilitet i städerna, medan landsbygden låg på samma nivå som 1976, nämligen 7,8 barn?

Det var i första hand kvinnorna i städerna som drabbades av förändringarna. En stor del av de kvinnliga yrkesarbetande blev nu hemmafruar. Abort förbjöds och familjeplaneringen avskaffades. Kvinnor uppmuntrades till att gifta sig tidigt och föda fler av "revolutionens soldater". Regeringen förklarade i sin offentliga tidning (*Kayhan*, 23.10.1993) att den uppskattade den höga befolkningstillväxten i landet. 10 miljoner som föds under "revolutionär stämning" har stor betydelse för landet.

Den islamiska regeringen ville utnyttja befolkningstillväxten i politiskt syfte utan att ta hänsyn till de katastrofala konsekvenserna. Enligt diagram 1 fördubblas landets befolkning mellan 1986 och 2006, samtidigt som det råder stor brist på resurser och tillgångar. 1992 levde nästan hälften av landets stadsbor under fattigdomsgränsen, varje år ökar antalet invånare som behöver bostad, utbildning, mat, arbete, vård osv – utan att landet klarar detta.

Slutligen blev regeringen tvingad att ändra sin politik för att försöka kontrollera befolkningstillväxten. I början av 1993 genomfördes en lag mot de familjer som skaffade sig fler än tre barn. Om ett fjärde barn föds får inte modern någon som helst ersättning och förlorar den sociala försäkringen för barnet (*Iran Tribune*, 4.1.1993).

Försämring av levnadsstandarden

Levnadsnivån som var 2 400 dollar/person/år mellan 1971–75 sänktes till 700 dollar/person/1992, vilken är en av de lägsta i världen. Under 1988–91 var BNP-tillväxten bara 7,2 procent, samma nivå som för 21 år sedan. Under samma period fungerade bara 40 procent av den industriella kapaciteten (Amuzegar, 1992: 418). Det var mest låginkomsttagare som drabbades av den ekonomiska krisen. Undersökningar visar också att det var de låginkomsttagare som har stora familjer och många barn som drabbades hårdast. Även vården blev sämre efter revolutionen. Tusentals läkare flydde utomlands och antalet läkare minskade starkt. 1992 förklarade vice hälsovårdsminister Dr Nubakht att det finns stor risk för att den statliga delen av vården gör konkurs (*Iran Tribune*, 11.12.1992). Den snabba befolkningstillväxten ledde till att landets levnadsstandard blev sämre 14 år efter revolutionen.

Slutord

Efter den islamiska revolutionen blev den sociala, ekonomiska och politiska situationen allmänt sett försämrade, särskilt för kvinnornas del.

Den islamiska regeringens kvinnofientliga politik är ett exempel på hur en ideologi kan påverka demografin i negativ riktning. I Iran har den lett till att den allmänna levnadsstandarden har sjunkit, kvinnornas deltagande i arbetslivet har minskat, möjligheterna för kvinnor att få utbildning har försämrats, åldersgränsen för kvinnors giftermål har sänkts och deras möjligheter till skilsmässa har begränsats. De blev uppmanade att gifta sig tidigt och föda fler barn. En konsekvens av detta är att befolkningstillväxten har ökat mycket snabbare än tidigare. Med andra ord är den ökande befolkningstillväxten ett resultat av bland annat kvinnornas försämrade sociala status.

TABELLER OCH DIAGRAM

Tabell 1

ANDEL KVINNliga STUDENTER VID UNIVERSITET OCH HÖGSKOLOR

Period	Totalt antal studenter	Antal kvinnliga studenter	Andelar %
1976-77	154215	46019	30
77-78	160308	49510	31
78-79	175675	54242	31
79-80	174217	53571	31
82-83	117148	36356	31
83-84	121048	38643	32
84-85	145809	45216	31
85-86	151495	45402	30
86-87	167971	49085	29
87-88	204862	58929	29

Källa: Nymey Dygar, nr 14, 1991.

Tabell 2

ACTIVE & NON-ACTIVE POPULATION
10 YEARS OF AGE AND OVER
('000 Persons)

Male

Year	Population	Active Population		Non-Active Population			(F)
		(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	
1956	6542	5334	157	499	0	552	81.5%
1966	8794	6172	636	1331	0	655	70.2%
1976	11796	7587	760	2778	0	244	64.3%
1986	16841	10026	1486	3871	159	871	59%

Female

Year	Population	Active Population		Non-Active Population			(F)
		(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	
1956	6242	573	2	186	4962	516	9.2%
1966	8206	944	90	610	6071	545	11.5%
1976	11206	1212	237	1664	7707	146	10.8%
1986	16033	975	333	2659	11011	920	6.1%

Male & Female

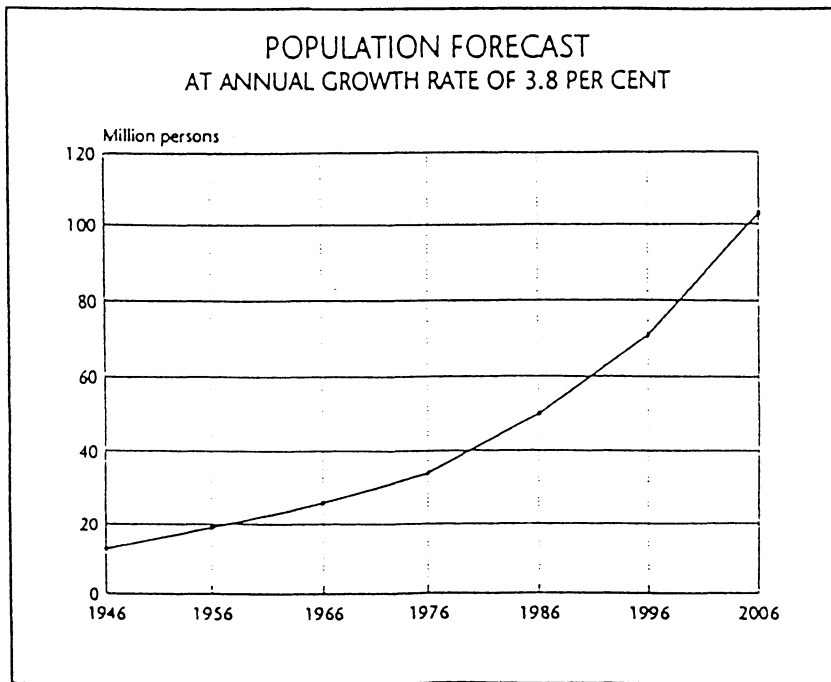
Year	Population	Active Population		Non-Active Population			(F)
		(A)	(B)	(C)	(D)	(E)	
1956	12874	5908	159	685	4962	1068	46.2%
1966	17000	7116	726	1941	6071	1200	41.9%
1976	23002	8799	997	4443	7707	390	38.3%
1986	32874	11002	1819	6531	11170	1791	33.5%

(A) Employed, (B) Unemployed, (C) Students, (D) Housekeepers, (E) Others, (F) General Employment Rate.

Population in 6-9 years age group was 5,834,586 persons, including 34,411 employed, 4,734,713 students, 275,785 housekeepers, 10,903 non-working income recipients and 788,774 non-active persons.

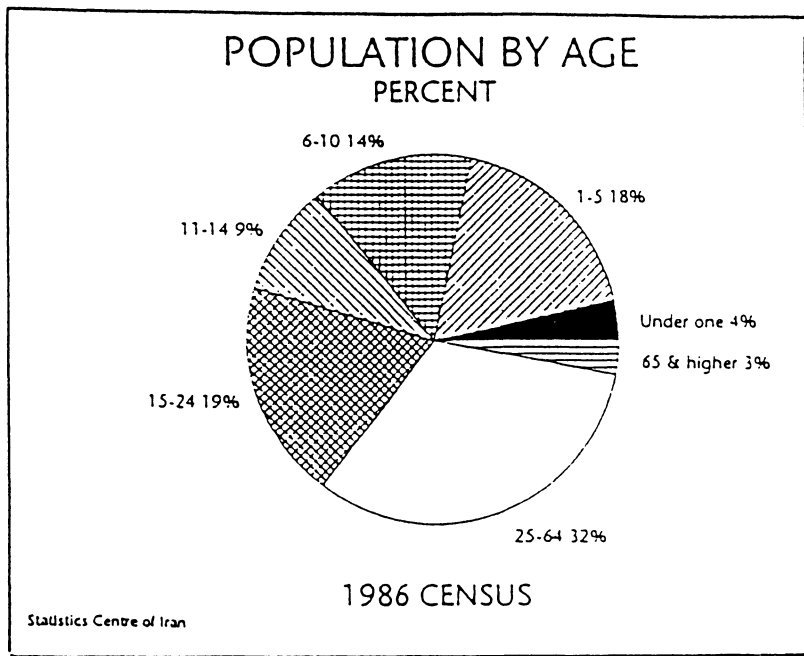
Källa: Yearbook Iran, 1989-90.

Diagram 1

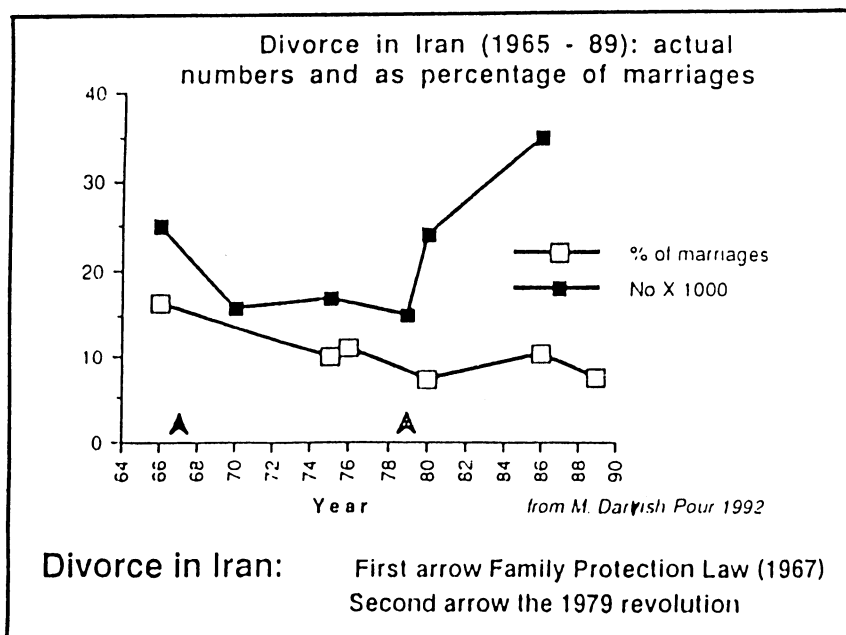
Källa: Yearbook Iran, 1989-90.

Diagram 2

Källa: Yearbook Iran, 1989-90.

Diagram 3

Källa: M. Asslani (Darvishpour), 1992.

REFERENSER

- Afshar, H. (1985), 'Women, State and Ideology in Iran', *Third World Quarterly*, 7:2.
- Afshar, H. (1992), 'Kvinnors Roll i Iran' (persiska), *Symposium om Iran*, Stockholm.
- Amuzegar, J. (1992), 'The Iranian Economy Before and After the Revolution', *The Middle East Journal*, 46:3.
- Asslani (Darvishpour), M. (1992), 'Skilsmässa i Iran. En jämförelse mellan decenniet före och decenniet efter revolutionen' (C-uppsats), Stockholms universitet.
- Azari, M. (1992), 'Den snabba befolkningstillväxten' (persiska), *Arash*, nr 20.
- Halliday, F. (1979), *Iran - Dictatorship and Development*, Harmondsworth: Penguin.
- Iran's Statistical Year-Book*, 1985-86, 1989-90, Teheran.
- Kvinnor i Iran och fundamentalismen* (tidskrift), nr 2-3, 1992.
- Majd, M. G. (1992), 'On the Relationship Between Land Reform and Rural Urban Migration in Iran 1966-76', *The Middle East Journal*, 46:3.
- Mojab, S. (1991), 'Statskontroll och kvinnors motstånd i Irans universitet' (persiska), *Ny-mey Dygar*, nr 14.
- Moqadam, V. (1988), 'Women, Work and Ideology in the Islamic Republic', *International Journal of Middle East Studies*, nr 20.
- Pakdaman, N. (1987), 'Irans Befolkning' (persiska), *Cheshmandaz* (Paris), nr 2.
- The Statistical Reflection of the Islamic Republic*, 1985, 1987.
- Yearbook Iran*, 1989-90, Bonn.
- Zanjani, H. (1991), 'Befolkningstillväxt' (persiska), *Etteiaat* (Teheran), nr 2-3.

Tidningar

Kayhan, 23.10.1993. Teheran.

Iran Tribune, 12.11.1992, 4.1.1993. Stockholm (persiska).

SUMMARY

Mehrdad Darvishpour

A Picture of the Deteriorating Situation for Women in Iran

After the Islamic Revolution in Iran 1978–79, the situation has become much worse for women, in terms of rights and resources. The aim of this article is to describe this change with the help of demographic data and to argue that it is the result of the repressive policy of the Islamic regime and, ultimately, of Islamic ideology. In particular, Iranian women suffer from the return to more traditional laws of marriage and from reduced opportunities to get an education, or a job.

Vad får man från 'socialen'?

Sociala insatser vid socialbyråer i Stockholm

LARS-CHRISTER HYDÉN
Enskede Skarpnäck Psykiatriska sektor

Inledning

Det är påfallande att många undersökningar av socialt arbete antingen studerat socialvårdsapparaten och dess tjänstemän (socialarbetare) eller 'socialvårdsklientelet'. Endast antydningvis har studier gjorts om mötet mellan socialvårdsapparaten och dess klienter och vilka effekter socialvårdens insatser har haft för klienterna.

Studierna av socialvårdsapparaten har antingen haft en *organisations-sociologisk* inriktning, som till exempel Berglund m fl (1976), Pettersson (1986) och Sunesson (1981, 1985) eller en inriktning mot *metoddokumentation*, vars syfte huvudsakligen varit att dokumentera samhällsarbetsprojekt och att stärka socialvårdsklienternas sociala och politiska ställning. De större och mer omfattande klientundersökningar som har genomförts kan delas in i tre undergrupper: de "klassiska" deskriptiva klientundersökningarna som till exempel Inghes (1960) och Jonsson (1967, 1969; jfr också Kälvesten och Jonsson 1964; Jonsson, B 1990); nyare studier av *socialvårdens klienter* (t ex Nasenius 1960; Puide 1981) och undersökningar av *speciella klientgrupper*, till exempel alkohol- och narkotikamissbrukare (t ex Norman/Schultze 1970; Grosin/Norman 1974; Isaksson m fl 1982; Lindström 1986) och arbetslösa manliga socialklienter (Isaksson 1990; Isaksson och Svedberg 1987, 1989).

Det har endast gjorts ett fåtal empiriska studier av mötet mellan socialarbetare och klient, varvid kan nämnas Isaksson, Nordenstam och Penton (1982), Hydén (1991a, 1993), Cedersund (1992) och Fredin (1993).

Vad som i stor utsträckning saknas är systematiska undersökningar av de specifika insatser som socialvården och socialtjänsten har erbjudit sina klienter och vilka effekter dessa har haft för klienterna. I syfte att försöka bidra till att denna kunskapslucka börjar fyllas igen genomfördes det så kallade *Insatsprojektet* under åren 1988–1990. Syftet formulerades som att skaffa kunskap om de sociala insatser som beslutas och används inom socialtjänstens individ- och familjeomsorg.

Projektet tog sin utgångspunkt i följande frågeställningar: vilka sociala insatser fattades det beslut om vid individ- och familjeomsorgen inom socialtjänsten under en begränsad tidsperiod. Det vill säga, vilken typ av insatser det rör sig om (institutionsvård, socialbidrag, stöd och

råd, etc); vilken är omfattningen av de sociala insatserna; hur uppfattar och upplever klienter och socialarbetare de insatser som beslut fattas om.

Uppläggnig

För att kunna svara på dessa frågor delades projektet in i två delstudier: (1) en *kvantitativ* delstudie bestående av en registerstudie av 400 slumpvis utvalda klienter aktuella vid fyra olika socialdistrikt inom Stockholms kommun; (2) en *kvalitativ* delstudie bestående av intervjuer med 100 av de 400 klienterna.

Ett urval om 400 klienter följdes under två år (i fortsättningen kallad '400-gruppen'). Urvalet av klienterna var slumpmässigt och avsåg inte att selektera en viss grupp klienter, utan att återspegla samtliga klienter som var aktuella under den givna tidsperioden oavsett 'ärendetyp' eller 'socialt problem'. Urvalet av undersökningsgruppen gjordes utifrån de personer som var aktuella vid fyra utvalda socialdistrikt under första kvartalet 1988.

Undersökningsperioden avser i första hand perioden första april 1988 och avslutning sista mars 1990. Dessutom insamlades retrospektiva data om klienterna för tiden från januari 1982 till mars 1988.

Sammansättningen av urvalsgruppen svarade, vad gäller *hushållstyp* och *ålder*, mot den sammansättning socialbidragshushållen hade i Stockholm 1986. Det innebär att gruppen ensamstående är störst, dryga 60 %, medan barnfamiljerna – inklusive ensamstående med barn – utgör omkring 35 % och sammanboende par omkring 5 % av samtliga socialbidragshushåll. Tre fjärdedelar av personerna har svenskt medborgarskap. Den genomsnittliga åldern för populationen då urvalet gjordes var 35 år med en förskjutning mot de yngre åldrarna; omkring 40 % var under 30 år. Kvinnorna utgjorde 54 % och männen 46 %, vilket antyder en viss kvinnodominans bland bidragshushållen. Detta förklaras sannolikt till stor del av att socialakterna registreras med kvinnan som hushållsföreståndare, oavsett om hon är 'huvudsökande', eller ej.

Fyra distrikt valdes ut av Stockholms dåvarande 18 socialdistrikt. Syftet var att välja fyra distrikt som var representativa vad gäller inriktning och omfattning för det sociala arbete som bedrevs vid socialbyråerna. Dessutom önskades en viss geografisk spridning och en spridning på innerstads- och förortsdistrikt. Ett innerstadsdistrikt valdes ut (här kallat distrikt I), ett äldre förortsdistrikt med mycket missbruksproblem (distrikt II), ett förortsdistrikt med äldre befolkning och social stabilitet (distrikt III), samt ett förortsdistrikt med en stor andel invandrare (distrikt IV).

Bland de 400 personer som av Stockholms kommuns dataservice slumpades ut bland de klienter som var aktuella under första kvartalet 1988, gjordes en proportionell selektion av 100 personer för intervju (fortsättningsvis kallad '87-gruppen'). Av dessa personer intervjuades 87 personer och deras 115 handläggare vid de olika socialbyråerna – sammanlagt 202 personer. *Bortfallet* omfattar sammantaget 13 klienter som antingen ej ville medverka, inte var möjliga att få kontakt med eller av andra liknande skäl ej ville eller kunde medverka i intervjustudien.

Intervjuerna var strukturerade och inriktades på vad personerna ville ha för hjälp av socialtjänsten, vad de fått och hur de uppfattade denna hjälp. Samma frågor ställdes med nödvändig anpassning till handläggarna. Svaren antecknades och utgjorde senare underlag för kodning. En redovisning av intervjuundersökningen finns i Abrahamsson (1990).

Registerdata om de 400 klienterna samlades in via en genomgång av befintlig aktmaterial vilket som längst sträckte sig tillbaka till 1982. Beslut om insatser, socialbidrag etc noterades för perioden 1982–1988. Därefter gjordes en genomgång av registermaterial vid tre tillfällen (1.10.88, 1.10.89 och 1.4.90) och motsvarande uppgifter registrerades. Uppgifter om insatser har hämtats ur socialakter och kompletterades när så behövdes med information från handläggande socialsekreterare.

Aktualisering och kontaktens längd

Undersökningsgruppen ('400-gruppen') är sammansatt av personer som varit aktuella olika lång tid inom socialtjänsten. Av samtliga hade 43 personer varit aktuella innan 1982 och 52 personer hade aktualierats under det första kvartalet 1988 då urvalet gjordes. (Se tabell 1.)

Det betyder att antalet personer som varit aktuella under mycket lång tid är stort: 234 personer (58.5 %) har varit aktuella under fem år eller mer.

Tolv månader efter undersökningsperiodens början var 174 personer (43.5 %) fortfarande aktuella. Efter 24 månader – alltså sista undersökningsmånaden – var 71 personer (17.8 %) fortfarande aktuella. Tabellen visar också att av de personer som varit aktuella i fem år eller mer är en fjärdedel fortfarande aktuella vid undersökningsperiodens slut, jämfört med 10 % av dem som varit aktuella i två år eller mindre.

Detta pekar på att en stor andel av klienterna vid socialbyråerna har varit aktuella under mycket lång tid. Möjligen kan detta bero på urvalsförfarandet: korta urvalsperioder ger en överrepresentation av långvarigt aktuella klienter och vice versa. Mot detta kan invändas att urvalsperioden inte var speciellt kort – tre månader, jämfört med korta urvalsperioder som en dag (jfr Korpi 1970). Även i material som omfat-

Tabell 1: Aktualiseringsår och kontaktens längd.

Aktualiseringsår	Summa (%)	Fortfarande aktuell	
		April 1989	April 1990
före 1982	43 (10.8)	27	10
1982	41 (10.3)	24	10
1983	33 (8.3)	21	10
1984	26 (6.5)	18	7
1985	49 (12.3)	23	10
1986	42 (10.5)	15	6
1987	114 (28.5)	31	13
1988	52 (13.0)	15	5
Summa	400 (100)	174	71

tar så långa tidsperioder som fem år visar det sig att andelen långvarigt aktuella klienter är mycket stort (jfr Hydén 1990a).

Sökt hjälp

Tyvärr finns det få vetenskapliga undersökningar om vad människor i allmänhet förväntar sig av socialvården. Ett delsvår på denna fråga är dock möjlig att få genom att fråga personer som redan är klienter med vilka önskemål de vände sig till socialvården.

I intervjumaterialet ('87-gruppen') var både de intervjuade personerna och deras handläggare i stor utsträckning eniga både om skälen till varför klienten hade sökt kontakt med socialbyrån och definitionen av vad han eller hon ville ha hjälp med. I mycket stor utsträckning handlade det om ansökningar om ekonomiskt bistånd, det vill säga socialbidrag (Jfr tabell 2). Undantag från detta utgjordes av personer som hade ansökt om bostad, vilket socialarbetarna menade att de inte kunde bistå med, så vida det inte handlade om bostad åt personer med missbruksproblem, vilka kunde beviljas hjälp i form av en försökslägenhet under vissa förutsättningar.

De klienter som önskade ytterligare hjälp från socialbyrån än den

Tabell 2. Klienters huvudsakliga önskemål om typ av hjälpinsats från socialbyrån, samt deras handläggares uppfattning om det huvudsakliga hjälpbehovet i '87-gruppen'.

	SOCIALARBETARE: uppfattning om efterfrågad hjälp						Summa
	Ekonomi	Missbr. vård	BvN utr.	Bostad	Råd och stöd	Hemhjälp	
KLIENTER: efterfrågad hjälp							
Ekonomiskt bistånd	66		1		1		68
Missbrukarvård		1			1		2
Barnavårdsutr.	1		4	1			6
Hjälp med bostad	1	1	2	2	1		7
Råd och stöd			1				1
Hemhjälp	1					2	3
Summa	69	2	8	3	3	2	87

som de hade ansökt om, ville i allmänhet ha någon att prata med, råd och stöd, eller ibland praktisk hjälp med att hantera andra myndigheter, eller att klargöra sina rättigheter. Dessa klienter upplevde i stor utsträckning att de inte fick dessa önskemål tillgodosedda.

Det råder alltså en förhållandevis stor samstämmighet bland klienterna om vad de vill ha från socialbyrån, nämligen ekonomisk hjälp, men också om arten av ekonomisk hjälp. Klienterna efterfrågar inte ekonomisk hjälp i största allmänhet (eftersom man då kunde gå till en bank), utan sådan ekonomisk hjälp där den sökande under vissa typer av sociala bristförhållanden upplever sig ha vissa rättigheter att få ekonomisk hjälp utan att behöva betala tillbaka bidraget.

Den enda fråga som förefaller vara kontroversiell är i vilken utsträckning som man vid socialbyrån också kan få hjälp med bostad, även om ingen tror att de kan få hjälp med att skaffa bostad i största allmänhet. Vad dessa klienter anför är att de har tvingande sociala skäl för att få en bostad.

Också socialarbetarna har en klar uppfattning av vad de kan göra eller inte göra, vilket framkommer när de anger vad de kan erbjuda eller inte. Socialarbetarna drar upp gränser i relation till andra myndigheter som bostadsförmedling och arbetsförmedling. Ett återkommande tema bland socialarbetarna är avgränsningen av vad man kallar "psykiska problem" gentemot psykiatrin. I princip förefaller det som om socialarbetarna kan tänka sig att handha "psykiska problem" om de har en social dimension, det vill säga är kopplade till en svår social situation. I övriga fall då det rör sig om "rena psykiska problem" definieras det

som mentalvårdens arbetsfält.

Vad det gällde vissa klienter tenderade socialarbetarna att definiera ytterligare behov hos klienten i termer av "bakomliggande problem", i synnerhet missbruksproblem eller en psykiatrisk problematik. Detta skedde i synnerhet av socialarbetare vid arbetsgrupper inriktade mot narkotika- och alkoholmissbruk, men också i viss utsträckning vid barn- och familjegrupper. Genomgående definierade klienterna inte sina behov i på detta sätt, utan höll fast vid sin grundläggande behovsdefinition som i allmänhet rörde ekonomiska frågor. De socialarbetare som definierade ytterligare "bakomliggande problem" hade i allmänhet också föreslagit klienterna olika insatser, typ vistelse vid behandlingshem, psykoterapi eller något liknande, som klienten nästan genomgående hade avvisat.

Det är alltså rimligt att påstå att det hos klienter och socialarbetare finns samstämmighet om vilken hjälp och vilket bistånd som en socialbyrå kan stå till tjänst med. I första hand är det ekonomiska problem, men i viss utsträckning också andra problem. Det gemensamma hos de olika typerna av problem är dock att det finns en social dimension. En mindre grupp klienter skiljer dock ut sig därför att socialbyrån har tagit initiativ till kontakten på grund av en önskan att genomföra en barnavårds- eller missbruksutredning. Dessa klienter hade alltså inte själva tagit initiativet till kontakten utan socialarbetarna hade ensidigt initierat kontakten i syfte att utöva social kontroll.

Tyvärr är det inte möjligt i föreliggande undersökning att avgöra i vilken utsträckning som klienter selekteras från den initiala kontakten med socialdistriktet utifrån sin ursprungliga formulering av sin begäran. Det vill säga om medborgare vänder sig till socialbyrån också med andra förfrågningar men hänvisas till andra instanser. Inte heller är det möjligt att se i vilken utsträckning som klienter förändrar sina formuleringar i enlighet med de institutionella kraven. Det enda som framkommer är att både klienter och socialarbetare i mycket stor utsträckning är överens om problemdefinitioner.

Antalet handläggare

Vilka handläggare träffar då klienterna vid en socialbyrå. Frågan är inte helt ointressant eftersom det mot slutet av 1980-talet i Stockholm skedde en viss specialisering mellan olika arbetsgrupper med socialsekreterare som handläggare av mer "avancerade" sociala problem och mellan socialsekreterare och *soft*-handläggare vilka är kvalificerade kontorister som handlägger löpande socialbidragsärenden. Dessutom fanns det periodvis en omfattande personalomsättning bland socialarbetare. Vilka arbetsgrupper och antalet olika arbetsgrupper som klienterna varit aktu-

ella vid ger antydning om de olika klassifikationer och definitioner som socialarbetare gjort av klienterna.

De 400 personerna blev handlagda av 256 olika socialarbetare (jfr tabell 3). Majoriteten av handläggarna var ansvariga för en eller två av de personer som ingick i undersökningen. En fjärdedel av handläggarna hade ansvar för fem eller flera personer och de var ansvariga för drygt hälften av samtliga handlagda ärenden (ej personer). Dessa handläggare arbetade i stor utsträckning med socialbidragshandläggning.

Totalt hade 133 personer under undersökningsperioden kontakt med endast en handläggare, medan de återstående 262 personerna hade kontakt med två eller flera socialarbetare. Det finns två skäl till detta. Dels att antalet handläggare som personerna haft kontakt med ökar med antalet olika funktionsspecialiserade grupper i vilka en person varit aktuell: hälften av samtliga personer var aktuella vid två eller flera grupper. Dels fick 266 (66.5 %) personer under perioden byta handläggare.

323 personer (80.8 %) var aktuella vid någon typ av arbetsgrupp som handlägger socialbidrag. Av dessa personer var 166 (51.4 %) dessutom aktuella vid ytterligare någon specialiserad arbetsgrupp, majoriteten vid en "barn- och familjegrupp" eller en "vuxen"-grupp.

Att klienter möter flera olika handläggare i samma arbetsgrupp är i stor utsträckning ett resultat av personalomsättning bland socialarbetarna. Det antal arbetsgrupper klienterna varit aktuella vid är ett resultat av socialarbetarnas definitioner och klassifikationer av klienternas 'önskemål', 'behov' och 'problem' på så sätt att de placeras vid 'rätt' enhet inom socialbyrån. En central aspekt av det sociala arbetet – precis som inom andra 'people-processing organizations' (jfr Protts 1979) – är att

Tabell 3: Antal grupper och handläggare som varit inblandade i '400-gruppen' 1988–1990. (Fullständiga uppgifter saknas för fem klienter.)

Antal handläggare	Antal arbetsgrupper klienten varit aktuell vid					Summa
	1	2	3	4	5 eller flera	
1	120	10	3	0	0	133
2	59	49	6	1	0	115
3	16	20	22	9	0	67
4	1	13	8	19	4	45
5 eller flera	0	2	2	12	19	35
Summa	196	94	41	41	23	395

definiera och klassificera klienterna på ett sådant sätt att de 'passar in' i organisation och dess utbud av insatser. (Jfr Hydén 1991a, 1993; Ceder-sund 1992; Lipsky 1980).

Andra myndighetskontakter

Av de 87 intervjuade klienterna var det endast 11 som uppgav att de inte hade kontakt med andra myndigheter vid sidan om socialbyrån (uppgiften baseras på de uppgifter som både klienten och socialsekreteraren lämnade och avser andra samtidiga kontakter – klienter nämner fler och socialsekreterarna färre). Det betyder alltså att majoriteten hade kontakt med andra myndigheter. (Se tabell 4).

Närmare hälften av alla i gruppen hade kontakt med två eller flera myndigheter vid sidan om socialbyrån. Det finns en svag korrelation mellan att de klienter som hade längre socialbidragstagande också hade kontakt med ett större antal andra myndigheter jämfört med klienter med kort socialbidragstagande. Kontakten med socialbyrån är uppenbarligen endast en instans vad gäller att klara upp en svår ekonomisk situation för många klienter, andra inblandade myndigheter var skattemyndigheten, kronofogden, tingsrätten och olika banker och kreditinstitut. En mycket stor del av klienterna hade också en omfattande kontakt med försäkringskassan för sjukpenning eller någon typ av pension (eller ansökan om pension).

Tabell 4: Antal klienter i '87-gruppen' som hade kontakt med andra myndigheter. En individ kan ha kontakt med flera olika myndigheter samtidigt.

Myndighet	Antal
Försäkringskassa	47
Arbetsförmedling	31
Annat	25
Psykiatrisk vård	16
Missbrukarvård	15
Skattemyndighet och/eller kronofogde	14
Kriminalvård	10
Hemservice	3

Av de 87 klienterna hade 10 kontakt med andra hjälpinstanser än de kommunala eller statliga – huvudsakligen med kyrkliga organisationer eller *Föreningen för välgörenhetens ordnande* (FVO).

Det finns all anledning att förmoda att klienterna hade kontakt med ett lika stort antal handläggare vid andra myndigheter eller organisationer som inom socialvården och att det totala antal handläggare som de undersökta klienterna hade kontakt med därför sannolikt är mycket ansevärt. Detta ger sammantaget bilden av att många klienter, i synnerhet de med långt socialbidragstagande, har mycket omfattande kontakter med olika typer av kommunala eller statliga myndigheter som rimligen kräver mycket tid och uppmärksamhet.

Insatser

Vad har då de 400 undersökta klienterna fått av socialtjänsten? I princip har de fått fyra olika typer av insatser: (1) socialbidrag, (2) motivations- och stödjande samtal, (3) administrativa insatser, och (4) frivillig eller tvångsmässig placering vid institution.

Socialbidrag

Under perioden 1988–1990 fick två tredjedelar av samtliga 400 klienter socialbidrag vid något tillfälle medan 142 hade inte fått socialbidrag. (Jfr tabell 5).

Det finns inga signifikanta skillnader mellan socialdistrikten vad gäller socialbidragstagandet. Personer som lever ensamma har något kortare genomsnittlig bidragstid jämfört med personer som är sammanboende eller med barn. Personer med barn har längre genomsnittlig bidragstid än personer utan barn. Bidragstiden ökar med antalet barn: personer med tre eller flera barn har mer än dubbelt så lång bidragstid som de med ett barn. Icke-nordiska medborgare skiljer sig signifikant från både svenska och nordiska medborgare genom att ha nästan dubbelt så lång genomsnittlig bidragstid (8.7 månader jämfört med 4.9 månader). Den genomsnittliga bidragstiden ökar med åldern: personer över 60 år har dubbelt så lång genomsnittlig bidragstid som personer i åldern 20–29 år (9 månader jämfört med 4.2). Denna tendens förstärks ytterligare om personen har ett icke-nordiskt medborgarskap. Förklaringen till detta är att det finns en mindre grupp pensionärer med extremt lång bidragstid – majoriteten av dessa är icke-nordiska medborgare.

Sammanfattningsvis kan sägas att längden på socialbidragstagandet ökar med ålder, utom-nordisk nationalitet och med antalet barn.

Data om hushåll under så lång tid ger möjlighet att följa hushållen

Tabell 5: Antal socialbidragsmånader 1988–1990.

Antal bidragsmånader 1988–1990	Antal klienter	Procent
0	142	36
1–3	90	23
4–6	39	10
7–9	34	9
10–12	19	5
13–15	19	5
16–18	18	4
19–21	11	3
22–24	28	7
Summa	400	100

både bakåt och framåt. Tabell 6 visar antalet månader som hushållen fått socialbidrag innan undersökningsperiodens början och antalet socialbidragsmånader under undersökningsperioden.

Tabellen visar att av de 142 klienter som inte fått socialbidrag under undersökningsperioden hade 102 haft socialbidrag tidigare. Många av dessa klienter hade haft socialbidrag under den närmast föregående sexmånaders perioden. Tabellen bekräftar den bild som framkom vid analysen av hur lång tid klienterna varit aktuella: en mycket stor andel av klienterna har fått socialbidrag under förhållandevis lång tid. Det visar sig att de klienter som haft socialbidrag under kort tid av undersökningsperioden (1–3 månader) har avslutat en längre period av socialbidragstagande. Därmed krymper den grupp klienter som uppburit socialbidrag under endast 1–3 månader till fem personer. De 39 klienter som inte fått något socialbidrag alls utgörs till del av klienter som blivit aktualiserade av socialbyrån för utredning eller som har egen försörjning men sökt hjälp med missbrukarvård.

Det finns dock en svag relation mellan längden på socialbidragstagandet under undersökningsperioden och den föregående sexårsperioden: hushåll med korta bidragstider tenderar ha kort bidragshistoria och vice

Tabell 6: Relationen mellan antal socialbidragsmånader 1982–1988 och 1988–1990.

Antal bidragsmånader 1988–1990	Antal bidragsmånader 1982–1988				Summa
	0	1-3	4-12	13-	
0	39	48	38	17	142
1-3	5	21	24	40	90
4-6	2	7	12	18	39
7-9	1	4	9	20	34
10-12	0	2	6	11	19
13-15	0	4	9	6	19
16-18	0	1	2	15	18
19-21	0	2	2	7	11
22-24	1	2	8	17	28
Summa	48	91	110	151	400
	(12%)	(23%)	(27%)	(38%)	(100%)

versa. De personer som är kortvariga bidragstagare tenderar att i stor utsträckning ha sina bidragstider koncentrerade till perioden framför allt strax före men också efter undersökningsperiodens början, medan bidragstagare med medellånga bidragstider tenderar att ha relativt långa bidragstider både före och efter undersökningens början precis som de långvariga bidragstagarna.

Sammanfattningsvis finns en klar tendens att ensamstående kvinnor utan barn är överrepresenterade bland de kortvariga bidragstagarna (1–3 månader) och ensamstående kvinnor med barn är överrepresenterade bland de extremt långvariga bidragstagarna (13 månader eller mer). Likaså är de utom-nordiska medborgarna överrepresenterade bland de långvariga bidragstagarna.

Andra sociala insatser

För att kunna dokumentera andra sociala insatser än socialbidraget konstruerades en förteckning över sociala insatser, som sedan successivt byggdes på under materialinsamlingen. På så sätt växte en lista fram

med ett drygt 100-tal olika sociala insatser vid sidan om socialbidrag. De insatser dokumenterades där ett beslut i någon form hade fattats eller när det fanns någon typ av notering i aktmaterialet om en insats.

De insatser som dokumenterats kan delas in i tre olika kategorier: (1) insatser som till sin karaktär är *stödjande*, *rådgivande* eller *motiverande*; det gemensamma för dessa insatser är att *talet* med eller från socialarbetaren är det centrala medlet; (2) insatser som till sin karaktär är *administrativa*, dvs där socialarbetaren fattar beslut om avslag om ansökan, remitterar personen vidare antingen till en annan insats inom socialtjänsten eller till någon utomstående institution, handlägger en persons ekonomi etc; alltså insatser där det huvudsakliga medlet är *administrativt*; (3) insatser som syftar till någon form av *placering*, frivillig eller med tvång, och insatser som ingår som en förberedelse inför ett sådant beslut, dvs olika former av *utredningar* (enligt LVM, LVU, SoL § 6).

Under undersökningsperioden har det fattats åtskilliga beslut om sociala insatser: sammantaget registrerades cirka 4.200 insatser under de två åren. Även om denna siffra inte skall tas alltför bokstavligen, ger den en antydning om omfattningen av de sociala insatserna vid sidan om socialbidrag. Av de undersökta klienterna fick 172 (43 %) inte någon typ av övrig social insats under undersökningsperioden.

Det finns en mindre grupp av sociala insatser som är mycket frekventa, medan den stora majoriteten av insatser bara förekommer vid enstaka tillfällen.

Den vanligaste kategorin insatser är de *administrativa* insatserna. Hälften av alla personer fick vid något tillfälle under undersökningsperioden någon typ av administrativ insats (206 personer, 51.5 %). Det betyder, att av dem som fick någon form av övrig insats under perioden fick nästan samtliga administrativa insatser. Därefter är den vanligaste kategorin *råd och stöd* vilket 148 personer (37 %) vid något tillfälle fick. Den minst förekommande formen av insatser var självfallet någon typ av placering – med eller utan tvång – som endast berörde 65 personer (16.2 %).

Det intressanta med de övriga sociala insatserna är bland annat i vilka kombinationer som de förekom. Det vanliga mönstret tycks vara att administrativa insatser utgör en grund och att dessa sedan kombineras med rådgivande och stödjande insatser eller med massiva insatser i form av både råd och stöd och placeringar. Ålder, kön och nationalitet har liten betydelse för komplexiteten av insatser. Däremot skiljer de ensamstående kvinnorna ut sig från framför allt de ensamstående kvinnorna som har barn, genom att de förra har få övriga sociala insatser, medan de senare tenderar att få massiva övriga sociala insatser. Däremot finns ett mycket entydigt och klart samband mellan den totala om-

Tabell 7: Typ av sociala insatser och kombinationer i procent (1988–1990).

Typ av insats	Procent
Inga insatser	43
'Administrativa' insatser	16
'Placering'	1
'Råd och stöd'	13
'Råd och stöd' och 'administrativa' insatser	22
'Administrativa' insatser och 'placering'	3
'Råd och stöd' och 'placering'	1
Samtliga typer av insatser	11
Summa	100

fattningen av socialbidragstagande och olika kombinationer av insatser. (Tabell 8.)

Det finns således ett samband mellan omfattningen av socialbidragstagande och omfattningen av de övriga sociala insatserna: ett långvarigt socialt bidragstagande tenderar att kombineras med fler övriga sociala

Tabell 8: Relationen mellan socialbidragstagande och övriga sociala insatser.

Övriga sociala insatser	Socialbidrag 1982-1990				Summa
	Antal (%)				
	0	1-3	4-12	13-	
Inga insatser	15 (8.7)	48 (27.9)	52 (30.2)	57 (33.1)	172 (100)
Enstaka ('råd och stöd', 'administrativa', 'placering')	12 (14.6)	8 (9.8)	16 (19.5)	46 (56.1)	82 (100)
Kombinationer	12 (8.2)	7 (4.8)	23 (15.8)	104 (71.2)	146 (100)
Summa	39 (9.8)	63 (15.8)	91 (22.8)	207 (51.8)	400 (100)

insatser. Detta gäller också för varje enskild kategori av insatser: långvariga bidragstagare har fått fler övriga insatser än de med kort socialbidragstagande. Denna bild förstärks ytterligare om en jämförelse görs med de övriga insatser som personerna fick innan undersökningsperiodens början: personer med litet eller inget socialbidragstagande, med få övriga sociala insatser under undersökningsperioden hade också mycket få övriga insatser tidigare. Personer med långvarigt socialbidragstagande, med många olika typer av sociala insatser, tenderade att ha också mycket massiva kombinationer av sociala insatser innan undersökningsperiodens start.

Sammanfattningsvis är det alltså möjligt att säga att omfattningen av socialbidragstagande hänger samman med de övriga sociala insatser en person får. Socialbidragstagandet är i sin tur avhängigt ett antal faktorer: nationalitet, barn och ålder.

Uppfattning av bemötandet

Att klienter sannolikt bemöts och får olika beslut om socialbidrag beroende av vilket socialdistrikt och arbetsgrupp de kommer till, har visats i bland annat en undersökning av socialbidragshandläggare (Hydén 1990; Gustafsson, Hydén, Salonen 1990). Det finns få undersökningar av hur klienter uppfattar att de bemöts och om de är nöjda med den hjälp de fått.

De intervjuade personerna tillfrågades om de var nöjda eller missnöjda med det bemötandet de fått av sina socialsekreterare. (Tabell 9.)

Vilken upplevelse av bemötandet de intervjuade personerna hade hängde inte samman med om de hade fått vad de hade ansökt om; inte heller hur länge de hade haft kontakt med socialbyrån. Den faktor som

Tabell 9: Klienternas uppfattning av bemötandet från socialsekreterarna.

Uppfattning om bemötandet	Socialdistrikt				
	I	II	III	IV	Totalt (%)
Postivt	9	6	8	4	27 (31)
Neutralt	6	6	2	1	15 (17)
Negativt	9	6	10	17	42 (48)
Vet ej	0	1	1	1	3 (4)
Summa	24	19	21	23	87 (100)

var av avgörande betydelse var vilket socialdistrikt de hade kontakt med och i andra hand vilken typ av handläggargrupp. De personer som hade kontakt med socialdistrikt III och IV var generellt mycket mer negativa i sin värdering av bemötandet från socialsekreterarna, något som i synnerhet gällde de personer som varit aktuella vid den grupp som handlade socialbidrag. I intervjuvaren ger dessa personer i stor utsträckning samma typ av svar, nämligen att handläggarna har hållit sig mycket strikt till 'reglerna' och därmed upplevdes som 'fyrkantiga' och 'byråkratiska'. Uppenbarligen finns att döma utifrån intervjuvaren en annorlunda handläggningskultur vid socialdistrikten III och IV än vid de övriga två, med en stark betoning vid regelföljande. Detta skall inte nödvändigtvis tolkas som att handläggarna vid dessa socialdistrikt är 'snålare' än sina kollegor vid de andra två socialdistrikten. Snarare kan det vara ett uttryck för en striktare administrativ handläggning av biståndsansökningar.

Sammanfattning och diskussion

I två år följdes 400 klienter vid fyra socialdistrikt i Stockholms kommun med avseende på vilka insatser de fick. Genomgående fick dessa klienter fyra typer av insatser. Större delen av klienterna fick socialbidrag vid något tillfälle. Många fick dessutom insatser av typen 'råd och stöd' och insatser som kategoriserats som 'administrativa' som till exempel hjälp med att söka bistånd från andra myndigheter eller råd om vart man bör vända sig. En mindre grupp klienter blev placerade vid olika vårdinstitutioner antingen med tvång eller frivilligt.

Urvalet av klienter till undersökningen motsvarade väl samtliga de klienter som var aktuella vid socialbyråerna i Stockholm då urvalet gjordes (första kvartalet 1988) – alltså inte bara klienter som fick socialbidrag. Bortfallet i undersökningen var litet, varför de slutsatser som kan dras måste anses som representativa för klienter vid socialbyråer. Huruvida slutsatserna är giltiga också för klienter i mindre kommuner är svårt att uttala sig om. Det är troligt att exempelvis andelen ensamstående är mycket större i en storstadskommun jämfört med mindre kommuner. Lika så torde antalet personer med någon form av missbruksproblematik vara större i föreliggande material jämfört med mindre kommuner. (Jfr dock Pettersson 1986). Det skall också observeras att materialet samlades in under en period då andelen socialbidragstagare både i Stockholm och i hela landet var förhållandevis lågt jämfört med den kraftiga ökning av socialbidragstagande som tillkom i början av 1990-talet. Det är möjligt att den ekonomiska krisen för med sig en större andel av kortvariga och tillfälliga bidragstagare, men att det sam-

tidigt är sannolikt att åtminstone en del av dessa klienter kommer att kvarstå som långvariga klienter också efter en ekonomisk uppgång och minskad arbetslöshet.

Majoriteten av klienterna i undersökningen har fått socialbidrag under kortare eller längre perioder. En mycket stor andel har fått det under lång tid. Det finns all anledning att misstänka att socialbidraget utgör en mycket stor andel av dessa hushålls vardagliga ekonomi. I den bemärkelsen är dessa klienters hushållsekonomiska beroende av socialbidraget sannolikt stort och deras inkomster från andra delar av socialförsäkringssystemet dåliga eller bristfälliga. I föreliggande undersökning saknas uppgifter om klienternas inkomstsituation, men resultaten i Hydén (1991b) visar att omkring hälften av samtliga socialbidragstagare under en månad i princip saknade egna inkomster.

De insatser vid sidan om socialbidrag som klienterna erhåller från socialbyråerna ger en bild av att socialarbetarna vid socialbyråerna till sitt förfogande har en förhållandevis begränsad uppsättning av insatser, från stödjande samtal, via rent administrativa insatser till tvångsomhändertaganden. Det betyder att socialarbetarnas handlingsutrymme begränsas till sociala insatser som är administrativa och knutna till socialbyråernas kontorsmiljö. Det är dessa insatser, tillsammans med socialbidragsutgivandet, som i praktiken utgör och definierar det sociala arbetet.

Det visar sig att de intervjuade klienterna i mycket stor utsträckning vänder sig till socialbyrån just med ekonomiska problem. Klienterna var helt samstämmiga i att de sökte ekonomisk hjälp i form av ett samhälleligt bistånd i en situation som var resultatet av sociala faktorer utom deras egen påverkan. I den utsträckning som klienter önskar hjälp som ligger utanför den tämligen begränsade uppsättning insatser socialarbetarna har till sitt förfogande, kan de inte få denna hjälp och tenderar därför att definiera ett missnöje med den faktiska hjälp de fått. Att klienterna behöver socialbidrag är också socialarbetarnas uppfattning även om många socialarbetare uttrycker andra ambitioner med klienterna och hävdade att andra typer av insatser, framför allt psykiatriska och missbruksinriktade, behövdes.

Klienter som varit aktuella under mycket lång tid tenderade att ha kontakt med många olika myndigheter. Detta kan möjligen tolkas som att dessa klienter inte bara har sådana ekonomiska brister att de är beroende av socialvården under lång tid, utan att deras liv också i övrigt i stor utsträckning präglas av myndighetskontakter. Bland annat var det påfallande att förhållandevis många klienter i 87-gruppen hade en aktuell kontakt med någon psykiatrisk verksamhet. Kanske utgör dessa institutionella kontakter så väsentliga inslag i dessa klienters liv att det är rimligt att tala om en *livsform* där kontakten med samhällsliga institutioner utgör en central del. (Jfr Nilsson 1989.) Socialbyrån fungerade i

den meningen som en integrerad del av många människors *institutionella livsvillkor*, men socialbyrån är också en *arbetsplats* för bland annat socialarbetare som alla har mer eller mindre gemensamma och uttalade ambitioner med sitt arbete.

Dessa aspekter framhäver några centrala drag vad gäller socialbyråns institutionella karaktär som ett samhällsligt organ för *ekonomiskt bistånd* och *social kontroll*. Socialbyrån är en administrativt arbetande institution avsett att fungera i första hand som ett *komplement* till *socialförsäkringssystemet* när andra socialförsäkringar av olika skäl inte kan fylla sin funktion. Men socialbyrån är också en institution som har i uppgift att värna om medborgares sociala och moraliska livsvillkor och är i den meningen en *kontrollinstans*. I allt väsentligt är socialbyrån kontorsbaserad med ett begränsat antal möjliga sociala insatser till sitt förfogande. Insatserna kan i huvudsakligen definieras som handlingar av två typer: *praktiska handlingar* av administrativ art (utredningar, ansökningar) samt *talhandlingar* (råd och stöd, samtal). De 'problem' och 'behov' som sökande klienter presenterade definieras och klassificeras och handläggs utifrån dessa möjliga sociala insatser och bestämmer vilken 'arbetsgrupp' som klienten kommer att tillhöra.

Inget i undersökningsmaterialet tyder på att socialbyrån eller socialarbetarna vare sig har haft eller har förväntats ha en *förändrande funktion* vad gäller klienternas liv. Det vill säga, socialbyrån och socialarbetarna förefaller inte fungera som en faktor som motverkar eller avbryter till exempel långvarigt socialbidragstagande. Socialbyrån förefaller snarare ha en *komplementär* funktion: den fungerar som ett stöd antingen när andra försörjningssystem eller sociala nätverk brister.

NOT

Projektet har finansierats av *Delegationen för social forskning* (DSF). Medarbetare var socionom och fil lic Maria Abrahamsson som svarade för intervjuerna, samt Lena Skjäl och Ingrid Schelin som gick genom socialakterna.

LITTERATUR

- Abrahamsson, M (1990) *Från var sin sida av skrivbordet – 87 klienter och deras handläggare om socialtjänstens insatser*, Stockholms socialförvaltning, FoU-byrån, rapport nr 138.
- Berglind, H (1976) *Ideal och verkligheter i svensk socialvård*, Lund, Wahlström och Widstrand.
- Cederström, E (1992) *Talk, Text och Institutional Order*, (Dissertation) Linköping Studies in Arts and Sciences, # 78.
- Fredin, E (1993) *Dialogen i socialt arbete. En studie av socialbyråsamtal i ljuset av modern dialogteori*, (Dissertation) Studies in Communications, nr 36, University of Linköping.
- Grosin, L och Norman, J (1974) *Att leva på samhällets botten*, Lund, Studentlitteratur.
- Gustafsson, B, Hydén, L-C och Salonen, T *Beslut om socialbidrag i storstäder*, FoU-byrån, rapport nr 141, 1990.

- Hydén, L-C (1990a) *Bidragsmönster. Socialbidragshushåll under fem år*, FoU-byrån, rapport nr 129, Stockholms socialförvaltning.
- Hydén, L-C (1990b) *Handläggare om socialbidrag. En enkätstudie*, FoU-byrån, rapport nr 136, Stockholms socialförvaltning.
- Hydén, L-C (1991a) *Byråkrati och moral*, FoU-byrån rapport nr 1991:7, Stockholms socialförvaltning.
- Hydén, L-C (1991b) *Socialbidragstagare vid Kungsholmens socialdistrikt*, FoU-rapport nr 1991:12, Stockholms socialförvaltning.
- Hydén, L-C (1993) 'The Social Worker as Moral Worker', in Gunnarsson, B-L, Linell, P och Nordberg, B (eds.) *Text and Talk in Professional Contexts. Selected Papers from the International Conference Discourse and the Professions* (under tryckning).
- Inghe, G (1960) *Fattiga i folkhemmet*, Uppsala, Almqvist och Wiksells.
- Isaksson, K (1990) *Livet utan arbete. Arbetslöshet och mental hälsa bland unga socialtjänstklienter*, (Dissertation) Psykologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Isaksson, K m fl (1982) *Socialvärlden*, Rapport nr 22, Metodbyrå 2, Stockholms socialförvaltning.
- Isaksson, K och Svedberg, L (1987) *Klienterna, arbetet och arbetslösheten*, Rapport nr 33, Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Isaksson, K och Svedberg, L (1989) *Permanent tillfällighet – om arbete och socialbidragstagande i en klientgrupp*, Stockholms socialförvaltning, Forskning- och Utvecklingsbyrån, rapport nr 112.
- Jonsson B (1990) *En gång Skå-pojke . . . En studie av 20 fd Skå-pojkars erfarenheter av Barnbyn Skå*, (Dissertation) Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Jonsson, G och Kälvesten, A-L (1964) *222 Stockholmspojkar*, Stockholm, Almqvist och Wiksell.
- Jonsson, G (1969) *Det sociala arvet*, Stockholm, Tiden.
- Korpi, W (1970) *Fattigdom i välfärden. Om människor med socialhjälp*, Stockholm, Tidens förlag.
- Lindström, L (1986) *Val av behandling för alkoholism*, Malmö, Liber.
- Lipsky, M (1980) *Street-Level Bureacracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York, Russel Sage.
- Nasenius, J (1960) *Utredning angående socialhjälp i Stockholm*, Stadskollegiets utlåtande och memorial, nr 86. Stockholm.
- Nilsson, G (1989) *Fattigliv*, Meddelanden från socialhögskolan, nr 1989:1, Lunds universitet.
- Norman, J och Schultze, R (1970) *Hemlösa män i Stockholm*, Kommunstyrelsens utlåtanden och memorial, nr 99. Stockholm.
- Pettersson, U (1986) *Socialtjänsten i praktiken*, Angered, Skeab förlag.
- Prottas, J M (1979) *People-Processing. The Street-Level Bureaucrat in Public Services Bureaucracies*, Lexington, Lexington Books.
- Puide, A (1981) *Klienterna och socialvården*, (Dissertation) Sociologiska institutionen, Stockholms universitet.
- Sunesson, S (1979) *17 Softklienter*, Metodbyrå 1, rapport nr 6,3, Stockholms socialförvaltning.
- Sunesson, S (1981) *När man inte lyckas*, Stockholm, Almqvist och Wiksell.
- Sunesson, S (1985) *Ändra allt!*, Malmö, Liber.

SUMMARY

Lars-Christer Hydén

What do you get from the social welfare office? Measures taken at social welfare offices in Stockholm.

For two years 400 clients were studied with respect to the type of measure taken. There were four main types of measure. The majority of clients received social allowance at some occasion and some of them for a long period of time. Many clients also received "advice and support", and measures which may be called "administrative"; for example help to seek support from other authorities, or advice how to seek such support. A small number of clients were placed at various institutions, some with coercion, others voluntarily.

To a very large extent, clients turned to the social welfare office because of economic problems. That clients, above all, needed economic support was also the opinion of social workers, even though some of them had the ambition to do something about the clients social and psychic problems.

Nothing in the study indicates that the social welfare offices and the social workers did perform, or were expected to perform, the task of changing the lives of clients. That is to say; social welfare offices and social workers seem to have worked as a factor inhibiting and interrupting long periods of dependence on social allowance. Social welfare offices seem to have fulfilled a complementary function: to give support when other sources of income and other social networks fail.

Recensioner

Om ”socialstatsprojektet”

Hans L Zetterberg, *Den svenska socialstaten – ett forskningsprojekt*. Stockholm: City University Press, 1992.

Anders E Borg, *Generell välfärdspolitik – bara magiska ord?* Stockholm: City University Press, 1992.

Helena Rivière, *Meningen var ju att hjälpa människorna, inte att ta ifrån dem ansvaret*. Stockholm: City University Press, 1993.

Minervas ugglas lyfte som bekant i skymningen. Det är väl därför knappast förvånande att den svenska välfärdsstatens kris stimulerat till ytterligare förstärkt forskning kring välfärdsstatliga problemställningar. Till och med Näringslivets fond och Timbro förlag, som annars knappast gjort sig kända för sitt välfärdspolitiska intresse, vill vara med och studera den svenska välfärdspolitiken under nittioalet. I ett nystartat forskningsprojekt under ledning av Hans Zetterberg är avsikten att i stor skala analysera ”Den svenska socialstaten” av idag.

För närvarande (våren 1993) har tre rapporter från projektet publicerats. Hans L Zetterbergs *Den svenska socialstaten – ett forskningsprojekt*, summerar de olika delprojektens inriktning och förser dem med en sammanbindande text. Inte mindre än 16 olika delprojekt skisseras, varav vissa dock snarast är ”serviceprojekt” till andra och förser dem med programsammanfattningar och statistikunderlag. Utan att gå in i detalj på projektbeskrivningarna kan sägas att det reses många intressanta frågor kring den svenska välfärdspolitiken, varav flera varit relativt eftersatta i tidigare forskning. Det gäller t ex analyser av mediernas språk i välfärdsdebatten och studier av mötet mellan välfärdsstatens ”frontpersonal” och dess klienter.

Zetterbergs skrift ger ett fragmentariskt intryck. Korta koncisa projektsammanfattningar avlöses av Zetterbergs egna funderingar, ofta med svag anknytning till den forskning som skisseras. Emellanåt tappar han dessutom sin intellektuella distans och far ut i diatriber mot den svenska välfärdspolitiken nuvarande inriktning, där de ”arbetsfria försörjningsöppningarna” gjort välfärdsstatliga bidrag till ”en slags födkrok”, där ”man i arbetsför ålder på egen hand får dra sig ur arbetsmarknaden när det känns så”, där de radikala teoriernas tro på ”att man måste slå sönder familjen för att införa socialismen” lett till att man ”i Sverige kan ta sin unge och gå ifrån sin familj och räkna med välfärdsstatens stöd”. Här anas en spänning mellan ideologiskt syfte och intellektuellt innehåll som inte lovar gott inför projektets senare faser.

Med tanke på de många intressanta problemställningar som innefattas i projektbeskrivningarna är det ändå med en känsla av förväntan man sätter sig att läsa de första delrapporterna från projekten. Anders E Borgs *Generell välfärdspolitik – bara magiska ord?* ska granska de principiella och praktiska argumenten bakom den generella välfärdspolitikens för att utröna deras hållbarhet. Åtminstone är detta vad bokens baksidestext utlovar. Ganska snart står det dock klart att det snarare är fråga om en lång ensidig plädering mot den svenska välfärdspolitikens fördärvlighet. Borg menar att samtliga de argument som förts fram för den generella välfärdspolitikens saknar grund. Den omfördelar inte resurser, tar man hänsyn till beskattningen är den minst lika integritetskränkande som en marginell välfärdspolitik, den försämrar den ekonomiska tillväxten, den skapar inte större uppslutning i befolkningen, den står i motsättning till centrala värden som lokalt självbestämmande.

Vad kan man då säga om Borgs argumentation? Det mest påtagliga är att refererandet av empirisk forskning är synnerligen selektivt. Borg anklagar flitigt sina kontrahenter för bristande empiriskt stöd. Samtidigt väljer han själv att bara citera forskningsresultat som stöder hans teser, medan de som visar motsatsen ignoreras. Borg citerar t ex inte de omfattande fördelningsstudier som bedrivits inom den sk Luxembourg Income Study, som visar att Sverige åtminstone under åttiotalet hade västvärldens klart jämlikaste fördelning av disponibla inkomster, och att en stor del av detta kunde förklaras av transfererings- och skattesystemens omfördelningseffekter. Inte heller refereras de svenska levnadsnivåundersökningarna, som bl a visat på en klar utjämning av resurser och levnadsvillkor till följd av den offentliga sektorns organisering. Efter dessa flagranta utelämnanden framstår onekligen Borgs påstående att "samhällsvetenskaperna visat ett förvånansvärt litet intresse för en seriös utvärdering av de fördelningspolitiska konsekvenserna" av välfärdsstaten (s 64) i något märklig dager.

Ett exempel som jag råkar känna ovanligt väl, min avhandling om attityder till svensk välfärdspolitik, illustrerar också Borgs skeva refererande. Här har han fastnat för ett marginellt tema i avhandlingen, där jag konstaterar att den svenska välfärdspolitikens opinionen inte tycks så väsensskild från den nordiska eller engelska. Andra mer centrala delar av resultaten, där det bl a framgår att riktade bidrag som social- och bostadsbidrag har ett klart lägre opinionsstöd än generella program, samt att stödet för fortsatt skattefinansiering och service i offentlig regi är mycket starkt, ignoreras fullständigt.

Tagna var för sig skulle naturligtvis dessa och andra skevheter kunna förklaras av en olycklig lapsus eller slarvigt läsande. Systematiken i det hela leder dock snarare till slutsatsen att Borg ägnar sig åt ett avsiktligt förvrängande av forskningsresultat för att de ska stämma med den tes

om den generella välfärdspolitikens undermålighet han tidigt spikar fast i texten. Det går helt enkelt inte att lita på en forskare som så låter sina förutfattade meningar styra perception och referat.

I slutsatsen låter Borg följdriktigt de vetenskapliga benkläderna falla helt och framträder snarast som moderat partidemagog. ”Den nuvarande regeringen har på en rad områden inlett denna viktiga process”, heter det om omprövningen och nedmonteringen av generella välfärdspolitiska program. Borg hyser ingen tvekan om att detta kommer att bli en smärtsam process, ”men det måste ske” tillägger han ödesmättat. Som en exposé över den nuvarande välfärdspolitiska positionen hos centrala delar av Moderata samlingspartiet blir därför Borgs text ett intressant och välskrivet bidrag. Men forskning blir det nu inte.

Risken för skevt referande av forskning är mindre i den tredje av socialstatsprojektets skrifter, Helena Rivières *Meningen var ju att hjälpa människorna, inte att ta ifrån dem ansvaret*. Rivière citerar nämligen överhuvudtaget ingen forskning, uppenbarligen har inget tidigare sagts som har relevans för hennes problemställning. Vilken den nu är, är inte alldeles lätt att utröna. Enligt projektbeskrivningen ska det handla om ”mediernas språk i välfärdsdebatten”. Det är emellertid inte det boken handlar om. Istället får de tidningsreferat Rivière diskuterar stå som verklighetsbeskrivningar av ett social-Sverige i upplösning, där samhällsmoralen är satt på undantag i välfärdsstatens kvävande omfamning.

Det är mycket som ådrar sig Rivières misshag i den svenska samtiden. ”En kollektivt framodlad människa på barnpromenad genom livet, en bräckligare människosort bakad av all denna goda vilja”, ”den tålmodsprövande väntan på att även korkskalet ska få tala till punkt”, ”utslätandet, överslätandet, idiotiserandet”, ”en sorts anpasslig blöthet som breder ut sig”, ”självd destruktiva puckon”, ”den professionellt tårfyllda blicken”, ”smörig moral” och så vidare. Sida upp och sida ned. Rivière längtar efter ”råare tonfall, hårdare sanningar” och gör sannerligen sitt bästa för att leverera.

Det är framförallt tre grupper som är i skottgluggen: bidragstagare, offentliga tjänstemän och socialdemokratiska politiker. Man hade ju lätt kunnat föreställa sig att en historia om ”moralupplösning” i nittioalets Sverige skulle handla om bankaffärer och fallskärmsavtal. Så icke i Rivières värld: där upplöses moralen endast i den offentliga sektorn, där är det bara socialdemokrater som ljuger och far med dubbelmoral.

Som en provkarta på Helena Rivières personliga fördomar om människor vars samhällsposition och livsvillkor hon inte delar, som ett samtidsdokument över vad en kvinna ur den egenföretagande stockholmsintelligentian kan tänkas förfasa sig över när hon blåddrar i sina morgontidningar, saknar boken kanske inte helt intresse. Men något kunskapsstillskott därutöver finns inte att hämta.

Vi kan bara hoppas att senare bidrag till "Socialstatsprojektet" låter den intellektuella nyfikenheten snarare än förutfattade meningar och politisk demagogi styra. Forskningsprogrammet förtjänar ett bättre öde än så här.

STEFAN SVALLFORS
Sociologiska institutionen
Umeå universitet

Walter Korpi, m fl: *Halkar Sverige efter?* Stockholm: Carlsson Bokförlag, 1992.

Det kan inte ha undgått många svenska tidningsläsare att Walter Korpi har varit på krigsstigen mot alla de ekonomer, politiker, journalister och annat okritiskt folk som tror på myten att Sverige allvarligt halkat efter vad gäller ekonomisk tillväxt under senare årtionden. Den här boken verkar vara Korpi's slutoffensiv.

I bokens första del utvidgar Korpi sin tidigare granskning av Sveriges tillväxt till hela perioden från 1820 till 1990. Han mäter tillväxt på olika sätt (BNP, BNP per capita, BNP i köpkraftspariteter, absolut och procentuell ökning, flera produktivetsmått) och jämför Sverige med olika grupper OECD-länder. Även efter den här vidare granskningen av en massa ytterligare datamaterial har Korpis slutsats, inte helt oväntad, förblivit oförändrad: det finns inga som helst empiriska belegg för en långvarig och allvarlig eftersläpning av Sveriges ekonomiska tillväxt jämfört med andra västländer. Korpi avslutar med några eftertankar om hur myten om Sveriges eftersläpning har kunnat spridas så brett trots att tillgängliga uppgifter visar raka motsatsen. Han pekar på resursövervikten hos de krafter som är intresserade av att främja marknadens roll på bekostnad av politikens, på ekonomernas rädsla för att ifrågasätta disciplinens dogmata, m fl, som har lett till en ideologiskt motiverad "grov oaktsamhet med fakta" (s 117). Samhällsforskningen, konkluderar Korpi, befinner sig uppenbarligen fortfarande i medeltiden vad gäller sin känslighet för ideologiska och politiska innebörder och påtryckningar.

Bokens andra del består av ett urval av de "viktigaste inläggen" i polemiken som Korpis ursprungliga artikel i *Ekonomisk Debatt* utlöste, hans nyskrivna "slutreplik" och en kommentar av den Korpi-vänliga ekonomiprofessorn Sören Wibe. Debatten kretsar kring en hel del tekniska och tolkningsfrågor, såsom vilka mått är de mest tillförlitliga, vilka länder man ska jämföra Sverige med och vilka tidsperioder man ska välja och om man ska tolka relativt sämre perioder för Sverige som

tecken på "systemfel" eller som tillfälliga konjunktursvagheter. Ömsesidiga anklagelser till medvetet eller omedvetet vilseledning flyger fram och tillbaka. Vi är långtifrån den berömda svenska konsensandan som beundrare av "Svenska Modellen" pratar så gärna om. Med allt detta har det inte blivit lättare för icke experter att bedöma vem som har rätt och vem som har fel, vem som vilseleder och vem som berättar sanningen.

En sak verkar vara klar: inte heller den här boken har lyckats övertala dem som var övertygade att Sverige har hamnat på efterkälken på grund av "Svenska Modellens" hämmande inflytande. Korpi opponenter från SNS Konjunkturrådet tycker att deras ståndpunkt bara stärkts under polemiken (s 211). I Lindbeckkommissionens rapport och den politiska debatten därefter hittar man inte heller något som helst tvivel om att landet har hamnat på efterkälken. Men det vore kanske en smula optimistiskt att tro att det skulle vara annorlunda nu när Sverige uppenbarligen genomgår sin värsta ekonomiska kris sedan 30-talets Stora Depression. Sedan boken kom ut har det bara blivit värre med ekonomin så att vi nu har högre arbetslöshet än USA – något närmast otänkbart för bara ett par år sedan.

När boken skrevs var de senaste tillgängliga siffrorna från år 1990. Som Korpi hävdar upprepade gånger behövde de dåliga indikatorer för 1989 och 1990 inte nödvändigtvis peka på ett allvarligt trendbrott. Men nu, i mitten av 1993, med åtminstone ett "annus horribilis" till i utsikt, ser det i mångas ögon annorlunda ut. Visar inte den nuvarande situationen att de som Korpi så hårt kritiserat måste ha haft rätt på det hela taget?

Att frågan om det senaste "trendbrottet" återkommer flera gånger i boken är någorlunda symptomatiskt för hela debatten och det förklarar delvis varför den blev så svår att överskåda. Debattörerna, väl medvetna om debattens starka ideologiska resonanser, hoppar ständigt mellan olika aspekter, mått, jämförelser och sidospår. Detta gör det utomordentligt svårt för icke initierade läsare, som jag, att se skogen utan att fara vilse mellan träden.

Således förlorar man lätt ur sikte Korpis ursprungliga frågeställning: "kan man med tillgängliga fakta bekräfta den vitt spridda föreställningen om en långvarig och allvarlig svensk eftersläpning i ekonomisk tillväxt orsakad av den svenska modellen?" (s 12). I denna kan man urskilja två delfrågor: 1) halkar Sverige *allvarligt* och *långvarigt* efter? och, om det är fallet, 2) är det på grund av att "svenska modellen" kännetecknas av en relativt "stor offentlig sektor, ett väl utbyggt välfärdssystem, en långt driven jämlikhetspolitik och – framförallt – höga skatter" (Wibe, s 228)? Om det finns en sak som boken tydligt visar är det att det i praktiken är utomordentligt svårt att hålla dessa skenbart

separata frågor isär.

Det jag saknar mest är ett försök till en någorlunda neutral (om en sådan finns!) sammanfattning av vart debatten har lett, vad man inte längre är oense om och vad som kvarstår som tvistefrågor. Utan en sådan sammanfattning får man lätt intrycket att debatten ingenstans har lett och att ståndpunkterna är lika låsta ideologiskt som tidigare. Efter mycket ansträngning kom jag själv fram till följande slutsatser som jag tror man kan dra oavsett vilken sida man tillhör.

För det första, hur man än mäter ekonomisk *tillväxt* – BNP per invånare i fasta eller löpande kronor och priser, i köpkraftspariteter, procent eller olika produktivitetmått – låg Sveriges genomsnittliga årliga tillväxt över OECDs medelvärde under 60-talet och har sjunkit under OECDs medelvärde efter det. För det andra, hur man än möter de relativa *nivåerna*, om man jämför 60-talet med hela perioden efteråt så har Sverige förlorat mycket av sitt försprång och fallit några platser i ländernas rangordning.

Eftersläpningshypotesen är huvudsakligen baserad på de här uppgifterna. Men det är också klart att Sveriges relativa prestation inte fallit graduellt och kontinuerligt under den långa perioden sedan början av 70-talet. Till år 1975 låg Sverige ganska bra till, sedan följde en mycket dålig period efter ”överbrygningspolitikens” misslyckande till 1978–79, följt av en tämligen kraftig svensk återhämtning som började avta ungefär 1987 och slutar med de katastrofala åren 1989–90. Det beror lite grand på hur man mäter och vilka år man tar,¹ men i stort sett är detta mönstret oomtvistat.

Sedan är det dock slut med enigheten. Det finns ett antal skenbara tvistefrågor som egentligen inte spelar så stor roll i debatten eller som inte *borde* göra det. Bland de senare finns dispyten om man ska ta BNP eller BNP per invånare (det sista tycker jag självklart är att föredra), fasta eller löpande kronor och priser (visst sjunker svenskarnas levnadsstandard något med devalveringarna men att deflatera hela BNP:n med kronans flytande värde är orimligt, och Korpi 1985 års priser och växelkurser verkar inte gynna Sverige), och periodiseringen (accepterar man det årliga mönstret som jag ovan skissade så blir det litet barnsligt att försöka stärka sin ställning genom att välja olika perioders genomsnittssiffror). Likaså, medan under debatten (och under Sören Wibes inflytande, får man anta) Kropi mer och mer tenderar till att understryka jämförelser i absoluta istället för procentuella siffror tar hans opponenter inte upp den uppmaningen. Det är rätt synd eftersom det bakom skillnaden ligger mycket intressanta antaganden om tillväxtens långvariga karaktär, som Wibe visar i sitt slutord.

Korpi och hans motparter diskuterar en hel del vilka mått som är bäst, BNP mot BNI, olika produktivitetmått för tillverkningsindustrin,

osv, men inte ens detta är riktigt centralt i debatten. Huvudstridsfrågan är framförallt *vilka länder* man ska jämföra Sverige med. Från början har Korpi hävdad att man ska begränsa jämförelsen till de år 1970 sju rikaste OECD-länderna, tre av vilka var rikare än Sverige och fyra fattigare. Detta motiveras med konvergensteorin enligt vilken fattigare länder gynnas av den så kallade "efterföljareffekten" eller "upphinnarfaktorn." Debatten kring detta har varit ganska förvirrande. Medan Korpi på slutet själv verkar avvisa konvergensteorin ju mer han blir förtjust i absoluta jämförelser, försöker hans kritiker diskreditera teorin men accepterar samtidigt ändå att man ska begränsa jämförelsen till de rikaste 14 länderna. Gör man detta så visar det sig att tre länder som inte ingår i "Korpis sju" har gått förbi Sverige sedan 70-talet: Luxemburg, Island och Norge. Då blir frågan förstas hur mycket vikt man ska tillräkna de tre. Och inkluderar man fler länder i jämförelsen så ser det förhållandevis sämre ut för Sverige. Faktum är att båda sidor accepterar att man ska begränsa jämförelsen till de rikare länderna och att båda sidors argument för att inkludera färre eller fler länder verkar vara lika godtyckliga (ska man ta in lika många länder över och under Sverige i rangordningen eller alla länder inom ett visst avstånd över och under Sveriges BNP?).

Det är också oomstridligt att den grupp av 9 länder som var rikast i OECD år 1970 hade genomsnittliga tillväxtsiffror – hur man än mäter dem – under perioderna 1960–73, 1973–79 och 1979–89 som var nästan identisk med svenska siffror. Detta är ingen bagatell. Det betyder att åtminstone de grovare marknadsliberala versionerna av eftersläppningstesen kan sägas ha vederlagts. Hypotesen att givet Svenska Modellens stora offentliga sektor, höga skatter osv, måste svenska ekonomin ha visat en *långvarig, allvarlig* och *kontinuerlig* försämring relativt alla eller de flesta rika länder, håller helt enkelt inte. Att vi har kommit så långt betyder att debatten redan har varit ganska fruktbar i förhållande till den samhällsvetenskapliga vanan.

Men sedan kan man ändå vara mycket oense om hur bra eller dålig den Svenska Modellen faktiskt har varit för den svenska ekonomins tillväxt. Detta blir tydligt när man tittar på den andra stora skillnaden mellan debattörerna. Även när de verkar vara ense om vilka Sveriges svagaste och starkaste år var så är deras tolkningar varandras exakta spegelbild. Korpi ser perioderna av relativ eftersläppning konsekvent som tillfälliga episoder i ett i stort sett hyggligt utvecklingsmönster, medan hans kritiker tvärtom konsekvent anser perioder av relativt snabbt tillväxt som tillfälliga men inte hållbara undantag i en långvarig nedgång! Samtidigt är motiveringarna som ges för båda sidors tolkningar alldeles för tillfälliga och hastiga för att kunna övertyga.

Var man står i den här frågan beror på vad man betraktar som det

mest rimliga alternativet eller som Sveriges "naturliga" dvs utan den "Svenska Modellens" effekter) tillväxttrajekt. Det är förstås detta stilla antagande som också bestämmer mycket av debatten om vad man ska jämföra Sverige med, om man ska titta på absoluta eller procentuella skillnader, osv. Det går rimligen att anta att Sverige skulle ha kunnat behålla 60-talets höga procentuella tillväxten som t ex Japan, Kanada eller Finland, men det finns också, som Wibe visar, åtminstone lika goda grunder för att tro att Sveriges tidigare höga tillväxttakt var en historiskt unik och tillfällig avvikelse från en mycket blygsammare "naturlig" stig.

För att bestämma vilka antaganden som är rimligare räcker det inte att helt enkelt jämföra Sveriges tillväxtsiffror med andra länders, därför att själva urvalet av jämföreländer beror på samma antaganden. För att få en empiriskt grundad idé om hur skadlig eller oskadlig en stor offentlig sektor faktiskt är för ekonomisk tillväxt behövs detaljerade granskningar av sambandet mellan politik, särskilt stora politikskiften (t ex Thatcherism, Frankrikes socialistiska regeringens politiska omsvängningar, osv), och ekonomisk tillväxt *ceteris paribus*. Men som bekant, och som debatten visar så tydligt, är i samhällsvetenskap *ceteris* nästan aldrig *paribus*. Och det betyder att debatten kommer att fortsätta och delvis vara ideologiskt driven också i framtiden.

Enligt Walter Korpi återspeglar debatten spänningen mellan marknadens ojämna maktresursfördelningen och politikens jämnare fördelning (åtminstone sedan införandet av allmän rösträtt). Detta har alltid varit huvudtemat i Korpis arbeten. Men man ska inte förenkla motsatsen alltför mycket. Det är lätt att underskatta olikheterna som stannar kvar eller nyskapas i politiken även med allmän rösträtt. Många av marknadens talesmän är uppriktigt övertygade att en välfungerande marknadsmechanism är en mycket pålitligare garanti mot koncentration av maktresurser än ett bara formellt jämnare politiskt system. Det intressanta i detta är kanske att båda sidor tenderar att kontrastera en abstrakt idealiserad version av den institutionella domän som man föredrar med en nästan diaboliserat "realistisk" version av alternativet: Korpi ställer ett idealdemokratiskt politiskt system vid sidan av verkligheten av oligopoliserade marknader, hans motståndare jämför verkligheten av en oundviklig centraliserande och korrupperande politik med idealen av en "perfectly competitive market". Men detta återspeglar djupare övertygelser som uppenbarligen lika mycket bestämmer vilka empiriska fakta man tar hänsyn till som de själva bestäms av sådana fakta.

AXEL VAN DEN BERG
Department of Sociology
McGill University, Toronto

NOT

¹ Det skulle ha varit utomordentligt värdefullt om det hade funnits i boken en stor tabell som visade siffrorna för olika mått för *varje* år så att man inte är tvungen att jämföra 15 olika tabeller för att kunna gissa hur det ungefär stod till året 1978 t ex.

Joachim Israel: *Martin Buber. Dialogfilosof och sionist*, Natur och Kultur, 1992.

I samband med att han 1989 upprätthöll en gästprofessur vid universitetet i Kassel höll Joachim Israel en föreläsningsserie över Martin Bubers dialogfilosofi. Professuren ifråga, som bär Franz Rosenzweigs namn, har inrättats med avsikten att invitera tyskfödda forskare som tvingades i emigration under nazismens terrorregim. På dess innehavare ställs kravet att en föreläsning ägnas åt ett tysk-judiskt tema. Med valet av Buber återvände Israel till, som han skriver, en man som "var med om att forma min ungdoms ideal och målsättningar" (11).

Av föreläsningarna har alltså blivit en bok: *Martin Buber. Dialogfilosof och sionist*. I denna presenteras Bubers liv, hans sionism, liksom hans socialism och judiska messianism. Men framför allt innehåller boken en framställning och diskussion av Bubers mest kända verk, och förmodligen tillika hans huvudverk, *Jag och Du* från 1923. Avslutningsvis görs en jämförelse mellan Buber och George Herbert Mead, samt redogörs för mottagandet av Buber i Sverige intill dags dato.

Israels publikationer från senare år har förbryllat många svensk sociolog. Bekymrade miner har syns i kafferum och korridorer. 'Är det verkligen sociologi han sysslar med?' Ätminstone för mig tycks emellertid klart att varje sociologi med teoretiska ambitioner förr eller senare leds ner till sitt filosofiska rotsystem. Sen må man kalla detta filosofi eller vad som helst. Att en ros doftar lika gott om den ges ett annat namn, det visste redan Romeo och Julia. 'Att vi förnekar reflexionen är positivismen', skrev Habermas i *Erkenntnis und Interesse* – och den tanken har väl inte helt förlorat sin aktualitet. Det har vidare hela tiden varit Israels uttalade ambition att utveckla de språkfilosofiska grundvalarna för en *kritisk samhällsteori*. På denna punkt finns det för övrigt uppenbara beröringspunkter med just Habermas. Det är ingen tillfällighet att Israel ägnar stort utrymme i sin näst senaste bok – *Språk och kunskap* (även den från 1992) – åt att relatera och avgränsa sitt projekt från Habermas motsvarande. Vad man möjligen kan kritisera Israel för är att övergången från språkfilosofi till samhällsteori (och dens vidare utveckling) har tenderat att alltför mycket hamna i skymundan jämfört med grundläggningsproblematiken.

Med Habermas delar Israel en på den sk lingvistiska vändningen baserad intersubjektivitetsteoretisk ansats. Språket är per definition något intersubjektivt. Denna ansats är förbunden med ett bestämt avståndstagande från vad som kallas ömsom medvetande- ömsom subjektfilosofi. Det är inte minst det faktum att Israel i denna fråga menar sig finna en bundsförvant i Buber (liksom i Mead) som gör att hans läsning av denna utfaller övervägande positivt.

Utan tvekan handlar det här om en grundfråga för den moderna tanken (om man får uttrycka sig så högrävande). Hur mycket jag än betraktar mig som Joachims elev, så är emellertid min ståndpunkt i denna fråga en annan än hans. Detta mindre i betydelsen att jag är övertygad om den motsatta positionens riktighet, utan snarare att jag betraktar det som en fråga som ännu i hög grad står och väger. För att belysa tematik vill jag i all korthet ta upp två punkter.

1. "Mitt 'jag' är ett resultat av interaktionens och inte en förutsättning för den." (125) I denna formulering ryms som jag ser det problems kärna. Från subjektfilosofiskt håll görs gällande att jag inte kan finna *mig själv* i den andre utan en tidigare förtrogenhet med mig själv. Det görs en grundläggande distinktion mellan en *förreflexiv* förtrogenhet med sig själv och det *reflexiva* självmedvetandet. Det senare må bli till med hjälp av eller via den andre; subjektiviteten i hela dess omfång har därigenom inte gjorts reda för. Tvärtom uppvisar denna kännetecken som vi inte själva fritt förfogar över och inte heller med hjälp av omvägen över den andre; vi är med Freuds ord 'inte herrar i vårt eget hus'. Jag finner mycket få spår hos Israel av den just framhävda distinktionen (som är absolut central för den nyare subjektfilosofins ripost mot intersubjektivitetsteoretiska grundläggningsförsök). En formulering som "jag handlar på ett sätt så jag 'vet med mig' vad jag gör" (150) skulle emellertid kunna tolkas i termer av en förreflexiv förtrogenhet med sig själv. 'Veta med sig' tolkas då som uttryck för ett *implicit* vetande, snarare än ett *propositionellt* sådant (som har formen, 'jag vet: jag p').

2. Manfred Frank har relativt nyligen publicerat ett arbete, *Selbstbewußtsein und Selbsterkenntnis* (1991), där han diskuterar dessa problem i dialog med framför allt strömningar inom nyare analytisk filosofi. Han kontrasterar där den gamla världens 'subjekttrötthet' med "den veritabla explosion av analytiska teorier om självmedvetande och subjektivitet" (159) som han finner i den nya världen. Frank menar to m att efter den språkfilosofiska vändningen har nu skett ett *återvändande* till medvetandefilosofi. Trendmätningar utgör naturligtvis i sig själva inga argument. Men de indikerar åtminstone att det här handlar om en i hög grad öppen fråga – enligt mitt förmenande långt mera öppen än vad Israel (och Habermas) tycks mena.

Nu tycker jag mig emellertid se kafferummens och korridorernas bekymrade miner i antågande. Det är hög tid att lämna rotsystemet.

Jag-Du och Jag-Det utgör för Buber *grundord*. Israel föreslår vad han kallar en 'konstruktivistisk' tolkning av dessa (108ff). Genom dem inte blott benämnes något, utan åstadkommes eller instiftas något som äger bestånd, nämligen grundläggande relationer och förhållningssätt. I Jag-Du-relationen möter vi ett annat subjekt, i Jag-Det-relationen har vi att göra med ett objekt, eventuellt ett objektifierat subjekt. Skulle Jag-Vi ha kunnat utgöra ytterligare ett grundord för Buber? Förvisso inte i en kollektivistisk betydelse, dvs som en relation där Jag slukas av Vi. Däremot förefaller det mig mycket väl ha kunnat gjort det i betydelsen av gemenskap. Israel hänvisar mer än en gång till Tönnies berömda begreppspar *Gemeinschaft* och *Gesellschaft*. I relationen mellan Jag och det mångfaldiga Duet korsas Bubers långtifrån glasklara men ofta suggestiva tankar kring socialism, chassidism, messianism och kibbutzen som platsen för en ömsesidig gemenskap mellan människor. Måhända visar kibbutzens utveckling från *Gemeinschaft* till *Gesellschaft* att detta bara var en vacker dröm. Håller vi oss emellertid till det i en snävare bemärkelse mellanmännsliga så tror jag inte detta kan äga bestånd utan att även det kristna grundordet 'förlåtelse' åstadkommes eller instiftas. Detta förefaller dock vara frånvarande hos Buber. Det är synd, ty förlåtelsen är i högsta grad något som sker *mellan* människor. Överhuvudtaget tycks mig kristendomen inte sakna en dialogfilosofisk potential. Jag tänker t ex på Jesus ord: 'Där två eller tre är samlade i mitt namn är jag mitt ibland dem.' (Matt 18:20)

Att den Buber som var en varm förespråkare för ett nära judiskt-arabiskt samarbete denna höst är brännande aktuell behöver knappast påpekas. Inte minst mot bakgrund härav är det intressant att ta del av Israels diskussion av Bubers sionism.

Under senare år har i Sverige och annorstädes relationen mellan Jag och ett Det som går under namnet Marknaden i hög grad stått i centrum för intresset. Det är inte heller gemenskapens utan snarare kollektivens Vi (kontrasterade mot Dom) som gör sig gällande i debatten och verkligheten. Det är idag på många håll långt mellan Jag och Du, eller, som Ferlin skrev, 'mellan hjärta och hjärta'. Jag tror man kan säga att Israel i dagsläget befinner sig i vilt uppror mot dessa sakernas tillstånd. Det handlar då inte minst om att vara trogen sin 'ungdoms ideal och målsättningar'.

CARL-GÖRAN HEIDEGREN
Sociologiska institutionen
Lunds universitet

Göran Sahlberg: *Drama och dilemma. Ungdomar om värnpliktens innebörd*, Uppsala: Institutionen för freds- och konfliktforskning, 1993.

Göran Sahlbergs avhandling *Drama och dilemma* behandlar de meningsinnebörder ungdomar tillskriver värnplikten före och under denna tjänstgöring och närmare bestämt förändringen av vad författaren benämner som ”de värnpliktigas subtext till värnpliktsrollen och hur denna sammanvävs med den offentliga försvarssemantiken” (s 13). I denna syftesbeskrivning påträffas två för avhandlingen bärande begrepp, nämligen den *offentliga försvarssemantiken* och de värnpliktigas *subtext* till denna utsaga. Hur skall då dessa begrepp förstås?

Med offentlig försvarssemantik (eller den *offentliga försvarstexten*) tycks författaren primärt avse den officiella framställningen av försvarsmaktens funktion. Detta offentliga ”common sense” talar om varför försvaret finns och hur människor bör förhålla sig till det. Men texten är i flera avseenden porös. Försvarssemantiken som sådan saknar omedelbar konkretisering (den pekar så t ex inte uttryckligen ut potentiella angripare). Det rör sig, kort sagt, om en hypotetisk utläggning. Dessa och andra förhållanden lämnar, i ett pluralistiskt samhälle, utrymme för en mer individuell innebördsbeskrivning, för aktörens egen läsning, revision och utfyllnad av den offentliga texten.

Avhandlingsförfattaren intresserar sig för två olika relationer till den offentliga texten, läsarens och aktörens. Från denna åtskillnad disponeras avhandlingens empiriska delar. Den första delstudien behandlar läsaren och består av en serie enkätstudier av gymnasisters förståelse av den offentliga försvarstexten, medan den andra delstudien rör ungdomar under värnpliktstjänstgöring, dvs textens aktör.

Den första delstudien frilägger en variationsrik och motsägelsefull subtext. En betydande andel av gymnasisterna uttrycker till synes oförenliga ståndpunkter. Några dissonansområden framstår som särskilt centrala, t ex *styrka* (dvs å ena sidan möjligheten till framgångsrikt försvar men å andra sidan risken av att möta en så överlägsen fiende att militärt försvar blir förödande), *etik* (dvs det är å ena sidan är det rätt att försvara Sverige men å andra sidan fel att döda) och *personliga uppföringar* (dvs å ena sidan är det nödvändigt att alla värnpliktiga medverkar i försvaret men å andra sidan innebär värnplikten negativa uppföringar för individen).

Avhandlingens studie av aktören och den offentliga försvarssemantiken baseras på kvalitativa intervjuer. Åtta värnpliktiga, hämtade ur enkätgruppen, studeras under loppet av deras värnpliktstjänstgöring. För analysen av denna grups upplevelser under värnpliktstiden tillförs bl a begreppsparet egocentrism och sociocentrism. Sociocentrism kan sägas stå för en samhällelig, kollektiv rationalitet och det är denna sociocent-

rism som kommer till uttryck i den offentliga försvarstexten. Här har samhällets överlevnad, inte individens önskingar för egen del, absolut företräde. Egocentrismen handlar därmed om de individuella innebörder som tillskrivs försvar och värnplikt. Enligt författaren förstod ingen av intervjupersonerna värnplikten i ensidigt egocentriska termer. Intervjupersoner med en högre grad av egocentrisk förståelse av värnplikten (som t ex betraktade värnplikten som ett led i personlighetsutveckling) upplevde emellertid tjänstgöringen som mest problematisk. Det militära system som ursprungligen sågs som ett medel för att nå individuella mål, tenderade allt mer att framstå som en motståndare.

Text och subtext

Göran Sahlberg söker ringa in subtexter till vad som benämns som den offentliga försvarssemantiken eller den offentliga försvarstexten. Beskrivningen av subtexten blir därmed starkt beroende av hur den offentliga texten bestäms. Men författaren har mycket litet att säga om denna text och någon substantiell definition föreslås aldrig. Ur framför allt formuleringen av enkätens frågor framgår emellertid att författaren i praktiken likställer den offentliga försvarstexten med de officiella försvarsmålsbeskrivningar som avges i samband med försvarsbesluten, dvs med en text i ordets mest bokstavliga bemärkelse. Att på detta sätt jämställa den offentliga försvarstexten – dvs ett utbrett medvetande om försvaret – med en formell, officiell text är på flera sätt tveksamt.

För det första måste det antas att den officiella försvarstexten innehåller åtskilligt som ligger utanför vad författaren återkommande beskriver som ett försvarspolitiskt common sense. Wilhelm Agrell (1985) har pekat på att officiella försvarstexter, som t ex försvarsmålsbeskrivningar, i praktiken opererar på olika nivåer. På en överordnad nivå är det möjligt att urskilja ett slags *överdoktrin*, dvs för svensk försvars- och säkerhetspolitik åtminstone fram till idag starkt förgivettagna axiom. Bland dessa återfinns vi så t ex Sveriges alliansfrihet, tanken på ett – som det brukar heta – ”för våra förhållanden starkt försvar” och allmän värnplikt. Denna överdoktrin har förmodligen under en stor del av efterkrigstiden ingått i ett kollektivt medvetande om försvar och värnplikt. Men de officiella försvarstexterna innehåller också en långt mer specificerad nivå, t ex principer för stridens förande. På denna konkretionsnivå kan vi anta att de officiella texterna är betydligt mindre kända. Denna misstanke får också indirekt stöd genom avhandlingens enkätstudier. Intervjupersonerna avstår helt enkelt i hög grad från att ge synpunkter på de delar av försvarsmålsbeskrivningarna som rör sig på denna operationella nivå (se t ex s 28), ett förhållande som dock aldrig kommenteras av författaren.

För det andra existerar systematiska utfyllnader till de formella försvarstexterna som jag skulle vilja beteckna som halvt officiella. Till dessa hör folkförsvarsideologin, dvs bl a uppfattningen att ett omfattande folkligt deltagande i försvaret inte endast är en militär nödvändighet utan också tillhör den politiska demokratin. Denna folkförsvarsideologi har sina rötter i en civilmilitär historisk kompromiss starkt besläktad med den historiska kompromiss mellan arbete och kapital Walter Korpi beskrivit (1978:349–354). Denna kompromiss – som å ena sidan garanterar ett ”för våra förhållanden starkt försvar” och å den andra en viss ”civilisering” av försvarets inre förhållanden – möjliggjordes bl a genom ett generationsskifte bland högre svenska officerare vid slutet av 1930-talet. En ny, pragmatiskt inriktad officersgrupp – den sk NMT-gruppen, dvs ledande militärer samlade kring tidskriften *Ny Militär Tidskrift* – strävade att bryta försvarets traditionella, ensidiga beroende av den politiska högern. Gruppen ville helt enkelt bredda det politiska underlaget för försvaret för att göra det mindre känsligt för politiska konjunkturen och varaktigt kunna stärka och modernisera det. Också socialdemokratin önskade en kompromiss i försvarsfrågan. Dels gällde det att i en allt mera spänd internationell situation förverkliga en stabil svensk säkerhetspolitik som hade officerskårens stöd och dels eftersträvades ett slags ”civilisering” och ”demokratisering” av försvaret och i detta sammanhang särskilt en breddning av officerskårens sociala rekryteringsunderlag (Borell, 1989:87–95). Att beskriva vad författaren talar om som ett svenskt försvars-common sense utan att ge en bild av den motsvarighet till saltsjöbadsandan som formeln *folk och försvar* rymmer, är knappast möjligt.

För det tredje handlar det kollektiva medvetandet om försvar och värnplikt om så mycket mer än endast officiella försvarsmålsbeskrivningar eller systematiska ideologiska utfyllnader av dessa. Jag tänker på de sociala innebörder som tillskrivits värnplikten, framför allt som en *position i livsrytmen*. Värnplikten är en fast etablerad institution med en historiskt sett allt vidare räckvidd; från det tidiga 1800-talets kortvariga värnpliktstjänstgöring – med möjligheter till sk friköp – till en mot slutet av 1800-talet (och särskilt med 1901 års försvarsreformer) allt mera utsträckt, allt mera ingripande tjänstgöring för den överväldigande majoriteten män, särskilt i form av ungdomsårens grundutbildning. Övergången från ett civilt liv till ett liv ”under Kronan” har haft, och har fortfarande, en signifikant betydelse. Under generationer har den på olika sätt representerat övergången från pojke till man. Kraften i traditionen skall visserligen inte övervärderas, men värnplikens grundutbildning rör fortfarande ungdomar i en övergångsålder, ställer denna övergångstids frågor och skapar ett kollektivt medvetande kring dessa. Därmed är vi framme vid en helt central punkt. Som en väletablerad

(och starkt sanktionerad) position i livscykeln har värnplikten kommit att ingå i ett slags *förgivettaget händelschema*. En ung man förväntar sig helt enkelt att göra värnplikten på ett sätt som åtminstone liknar hans självklara förväntningar om att så småningom ta körkort och gifta sig. Medvetandet om värnplikten är med andra ord antagligen mer *praktiskt* än *diskursivt*. Men det resonemanget saknas helt i avhandlingen. Värnpliktens meningsinnebörd tenderar därmed att *övertideologiser*as. Detta framgår kanske tydligast i hanteringen av begreppen socio-centrism och egocentrism. Författaren underlåter konsekvent att se djupare, delade handlings- och tankestrukturer i vad som betecknas som en egocentrisk hållning och kan därmed inte spåra det mera praktiska kollektiva medvetandet om värnplikten. Denna bristande realism är delvis knuten till den kvalitativa studiens urvalsproblem.

Ett urval för en kvalitativ studie görs som regel inte med slumpens hjälp utan tvärtom med hjälp av avsiktliga val, styrda av forskningsproblemet. Tanken är att välja inte statistiskt representativa enheter utan vad som brukar betecknas som särskilt *informationsrika enheter*, enheter med speciella förutsättningar att kasta ljus över en frågeställning.

Intervjupersonerna till den andra delstudien utgjordes av frivilliga ur den inledande studiens gymnasistgrupp. Det finns starka skäl att misstänka att detta självurval genererat en grupp som i högre grad än vad som är vanligt betraktade den kommande värnpliktstjänstgöringen ur en ideologisk infallsvinkel. Men viktigare ändå: hela gruppen visade sig vara uttagen till någon typ av pluton- eller kompanibefälutbildning, dvs tillhörde därmed en kategori som omfattar ca 10 procent av en normal värnpliktskontingent. Vidare hade hälften av intervjupersonerna – efter egna initiativ – placerats i jägarförband och två av de åtta, slutligen, var kvinnor, dvs tillhörde den grupp om några hundra kvinnor som årligen söker sig till värnpliktsutbildning som inledningen på en militär yrkeskarriär. Gruppen intervjupersoner kan m a o karakteriseras som en marginal- eller extremgrupp. Extremgrupper kan i och för sig ha stort informationsvärde i kvalitativa studier, men i denna studie försvårar extremurvalet en fylligare bild av unga människors sätt att förstå sin värnpliktstid. Samtliga intervjupersoner ingick i en utbildning som kräver stor uppslutning till officiellt definierade roller. De utsattes inte bara för befälsutövning; de tränades i att själva föra befäl. Intervjupersonernas handlings- och tankeval begränsades därmed. För majoriteten av värnpliktiga gäller förmodligen ett slags pragmatism, dvs inte antingen alternativet att spela med inlevelse eller att inte spela alls, utan framför allt att spela med *distans*. Detta blir möjligt genom tillhörigheten i ett underordnat, mer eller mindre motspänstigt värnpliktskollektiv. För intervjupersonerna i avhandlingen gällde inte detta alls i samma grad (även om vi hos någon av dem påträffar drag av distansering). De rörde

sig i en värnpliktsmiljö som i ganska hög grad var färgad av den officiella militära kulturen. Miljön begränsade därmed intervjupersonernas kognitiva val i riktning mot att "falla in" eller "falla av", dvs inordna sig i den officiellt definierade rollen eller bryta med systemet. Ett urval med större variation hade varit att föredra. Betydelsen av olika organisationssammanhang hade då kunnat belysas och delade mönster hade genom bakgrundsvariationen fått en särskild och tyngre roll.

Göran Sahlberg väljer att studera ungdomars meningsproduktion om försvar och värnplikt med hjälp av ett längdsnitt, dvs genom att – som han uttrycker det – successivt förflytta studien från ett avlägset dilemma till ett personligt drama. Forskningsuppslaget är mycket intressant. Genom att på detta sätt följa ungdomar över tid borde en informationsdjup bild kunna konstrueras. Men löftet infrias tyvärr aldrig riktigt. Det *diskursiva* medvetandet, som framför allt analyseras som möjliga avvikelser från den offentliga texten, görs inte tydligt eftersom den offentliga texten aldrig ens elementärt definieras. I den begränsade utsträckning det *praktiska* medvetandet om värnplikten tillåts framträda, förvisas det alltför snabbt till ett individuellt, "egocentriskt" medvetande.

KLAS BORELL
Fakultetsopponent
Institutionen för socialt arbete
Mithögskolan, Östersund

REFERENSER

- Agrell, W (1985) *Alliansfrihet och atombomber. Kontinuitet och förändring i den svenska försvarsdoktrinen 1945–1982*, Stockholm: Liber.
- Borell, K (1989) *Disciplinära strategier. En historiesociologisk studie av det professionella militärdisciplinära tänkesättet, 1901–1978*, Uppsala/Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Korpi, W (1978) *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen. Arbete, fackförening och politik i Sverige*, Stockholm: Liber.

Rättelse

Avslutningen av recensionen av Freddy Winston Castro: Bortom den nya medelklassen. Durkheim och de moderna professionella yrkesgrupperna. Stockholm/Stehag: Symposium Graduale 1992 bortföll olyckligt mellan andrakorrektur och tryckning i senaste numret av Sociologisk Forskning. Det bortfallna lyder:

Freddy Castros avhandling kräver en hel del av sina läsare. Den är väl värd att läsas – även av dem som inte är professionellt engagerade i professioner.

MATS FRANZÉN
Fakultetsopponent
Sociologiska institutionen, Uppsala universitet

REFERENSER

- Parsons, Talcott (1979/1951): *The Social System*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Seyfarth, Constans: 'Über Max Webers Beitrag zur Theorie professionellen beruflichen Handelns, zugleich eine Vorstudie zum Verständnis seiner Soziologie als Praxis', i Johannes Weiß (utg.): *Max Weber Heute. Erträge und Probleme der Forschung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Weber, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft* (1980/1972; 5:e uppl.). Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).

Inkommen litteratur

- Francesco Alberoni, *Drömmar om kärlek*, Bokförlaget Korpen 1993.
- Per Bakke & Per Saugstad (red.), *Invandring – fakta og problemer*, Ad Notam Gyldendal A/S 1993.
- Yngvar Lochen, *Forpliktende fantasi*, Universitetsforlaget 1993.
- Anders Todal Jenssen, *Verdivalg. Ny massepolitikk i Norge*, Ad Notam Gyldendal A/S 1993.
- Jan Trost, *Kvalitative intervjuer*, Studentlitteratur 1993.

Familjen och arbetslivet: ett program för forskning i familjedemografi

*Demografiska avdelningen vid Stockholms universitet (SUDA) har nyligen mottagit ett långvarigt programanslag från SFR för sitt forskningsprogram *Familjen och arbetslivet*. Programmet skall genomföras under ledning av professor Jan M. Hoem.*

Programmet har tillgång till rikhaltiga datamaterial baserat på befolkningsregister, urvalsundersökningar och småskaliga fallstudier i Sverige. Kontakter är också etablerade med liknande datakällor i andra länder. Demografiska avdelningen tar dessutom initiativ till ytterligare datainsamling och utdrag från register.

Avdelningen forskar om den moderna familjen i de nordiska länderna. Avdelningen har den enda fullständiga grundutbildningen och det enda forskarutbildningsprogrammet i demografi i Norden. På båda nivåerna förväntas de studerande kombinera demografi med något kontaktämne såsom nationalekonomi, sociologi eller statistik.

Många av dagens sociala frågor rörande familjen kan hittas i skärningspunkten mellan familjeliv och arbetsliv. Demografiska avdelningen är troligen mest känd för demografisk analys av mönster för familjebildning, barnafödande och upplösning och återbildning av familjer, samt av samverkan mellan sådan familjedynamik och kvinnors och mäns arbetskraftsdeltagande. Vi planerar att vidareutveckla dessa forskningsområden. Det nya anslaget ger oss dessutom möjlighet att länka samman kvalitativa studier baserade på deltagande observation, svagt strukturerade intervjuer och liknande forskningsansatser med de övriga rika datakällor som vi har, eller kommer att få, tillgång till. Att analysera effekterna av offentlig politik är en central del i programmet.

Ett jämförande perspektiv är en annan viktig sida av det nya forskningsprogrammet. Vi är speciellt intresserade av sociala skillnader i beteendemönster, könsskillnader i villkor och beteende, effekter av familjestrukturen på andra sidor av livet, effekter på olika slags familjer av händelser på makro- och mikronivå osv, och likaledes av jämförelse mellan beteendemönster i Sverige och i andra industrialiserade länder. Hur familjebeteenden förs över från en generation till nästa samt vilken betydelse attityder och värderingar har är andra aktuella infallsvinklar.

Den demografiska avdelningen söker nu medarbetare till ovanstående forskningsprogram för kortare eller längre tid. Såväl doktorander som forskare på alla nivåer söks till programmet. Stöd kan ges till forskare med sabbatstermin. Våra arbetsspråk är engelska och skandinaviska.

För oförbindande intresseanmälan och mer information, kontakta:

Professor Jan M. Hoem,
Demografiska avdelningen, Stockholms universitet,
106 91 Stockholm,
tel 08/16 31 30, fax 08/15 68 38,
E-mail: HOEM @ VANA. PHYSTO. SE

Sociologförbundets årskonferens

Växjö

27-29 januari 1994

Tema:

Stat, marknad och samhälle

Sociala perspektiv på samhällsförändrings dynamik

Huvudtalare:

Göran Ahrne • Ulla Björnberg • Thomas Brante

Bengt Furåker • Hans Zetterberg

Sociologförbundets årsmöte och ämneskonferens 1994 kommer att avhållas vid Högskolan i Växjö, med start torsdag eftermiddag den 27.1 och avslutning lördag eftermiddag den 29.1. Information med mera detaljerade upplysningar om arbetsgrupper m.m. har utgått till de sociologiska institutionerna vid landets universitet och högskolor vecka 40. Slutgiltigt program med inbjudan och anmälningblankett kommer att utsändas senast vecka 45.

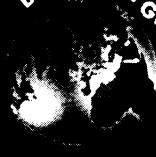
Kommunikationer: Tåg ankommer torsdagen den 27.1 till Växjö 11.19. Flyg ankommer från Stockholm 10.35. I båda fallen finns anslutningar från i stort sett hela Sverige. Tåg med vidare anslutningsmöjligheter avgår lördagen den 29.1 klockan 14.39, 16.35 samt 18.41. Sista flyg från Växjö till Stockholm avgår 15.10.

CONTESTED BOUNDARIES AND SHIFTING SOLIDARITIES

JULY 18TH - 23RD 1994

BIELEFELD · GERMANY

XIIITH WORLD CONGRESS OF S O C I O L O G Y

BIELEFELD, GERMANY
18/23 JULY 1994

International Sociological Association

Faculty of Political Sciences & Sociology,
University Complutense - Campus de Somosaguas - 28223 Madrid,
Spain. Phone (34-1) 352 76 50, Fax (34-1) 352 49 45

Sociologisk forskning

Nedanstående nummer finns fortfarande i lager och har bland annat följande innehåll.

- 1971:1 Tvärvetenskap. Alkoholism. Utrikesinformation.
2 Kitschmarknaden. Avvikande beteende.
- 1973:4 Tema: Utbildning.
- 1974:3 Sysselsättning. Dialektisk materialism.
- 1975:1 Arbetarklassens befrielse. Sociologi i Sovjet.
2 Tema: Staden som livsform.
3 Tema: Forskningspolitik. Vetenskapssociologi.
- 1976:1 Arbetares syn på makt. Incitament. Statliga företag.
2 Forskargemenskap. Ideologi.
3 Klassanalys. Medbestämmande.
4 Om praktiken. Tvärvetenskap. Community power.
- 1977:1 Tema: Valfärdsforskning.
2-3 Tema: Utbildning och arbetsdelning.
4 Samhällsplanering. Objektivitet. Valfärdsforskning.
- 1978:1 Arbetsorganisation. Sovjetisk samhällsvetenskap. Stratifiering.
2 Arbetsmarknadspolitik. Arbetsmiljöer. Ideologier.
3 Kvinnoforskning.
- 1979:2 Övergången till socialism. Marxistisk analys. Miljömedvetande.
4 Utopier. Valfärdstaten. Sociologernas klassiker.
- 1980:2 Latenta funktioner. Stämplingsteorin. Teknologianalys.
3-4 Tema: Kärnkraftsopinioner.
- 1981:1 Temablock: Vetenskapssociologi. Löntagarfonder.
2 Tema: Patriarkat och kvinnoforskning.
3 Staden. Opinioner. Tillväxtökologi.
4 Tema: Subjekt/objekt.
- 1982:1 Tema: Arbetslivssociologi.
2-3 Tema: Aktionsforskning.
4 Tema: Sociologin & etablissemanget
- 1983:1 Tema: Alkohol.
2 Profession/Valfärd/Klass.
3-4 Tema: Forskning om staden.
- 1984:1 Tema: Arbetslösheten och det grå fältet.
2 Metaforer och omprövningar.
3-4 Metoder.
- 1985:1 Makt/Nationalism/Omhändertagande.
2-3 Nordiska Sociologkongressen.
4 Offentlig sektor/byråkrati/sjuk o hälsovård.
- 1986:1 Ekonomisk sociologi.
3 Sociologin i tiden och rummet
4 Professorer i Lund
- 1987:1 Historisk sociologi
2 Greenpeace. Invandrare. Valfärdstaten.
3 Tema: Utomstående med insikt
4 Maktutredning & Forskningsfält
- 1988:1 Debatt. Invandrarkvinnor. Medicinsk sociologi.
2-3 Tema: Aids
4 Socialpolitik & Modernitet
- 1989:1 Tema: Tredje världen
2 Vetenskap & Arbetsmarknad
3 Tema: Medicinsk Sociologi
4 Kvinnoforskning, skolor, Bourdieu
- 1990:1 Tema: Weber i dag
2 Jordbruk, småföretag, samhällsplanering
3 Tema: Sociologins kärna
4 Tema: Socialpsykologi
- 1991:1 Makt, 'fringe benefits', regression
2 Socialpolitik, organisationer, lågutbildade
3 Invandrare, sjukfrånvaro, vräkningar
4 Postindustrialism, alkohol, presidentval
- 1992:1 Kritik: Coleman, Bourdieu, Furåker
2 Politik: Skatt, fängelse och hemlöshet
3 Frihet, spioneri och det oförklarliga
4 Fack, ekonomi och arbetslöshet
- 1993:1 Väljare, flyttare och missbrukare
2 Sociologförbundets årsmöte 1993
3 Kvinnor, politik och marknad

Gamla lösnummer beställes enklast genom inbetalning till Sociologisk Forskning, postgiro 67 06 67-5. Pris: 75 kr, hel årgång 200 kr. Pris inkluderar porto.

Sociologisk Forskning 3 1993